

De rijkdom der verbeelding Anton Constandse lezing 2010 DAP HARTMANN	2	Evil bitch FLORIS VAN DEN BERG	44
Laudatio August Hans den Boef ANTON VAN HOOFF	11	Godsdienst volgens Sysiphus ANTON VAN HOOFF	46
Dankrede August Hans den Boef AUGUST HANS DEN BOEF	13	Een redactiestatuut van De Vrije Gedachte VICTOR ONRUST	46
Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger (2) LEO MOLENAAR	18	Beledigen LEON WECKE	48
De eerste mens in Noord Korea? JAN BONTJE	25	Rob Tielman in het spanningsveld tussen autonomie en humaniteit VINCENT STOLK	49
Ideologisch ANTON VAN HOOFF	26	Lezers reageren	51
Wetenschap vanuit vrees is geloof FONS TEL	27	Fatwa JAN BONTJE	53
Onwaarschijnlijkheidstheorie ANTON GREEFKES	35	De vrienden van Gerard van het Reve HANS KOEKOEK	56
Zelfbewustzijn is een illusie ENNO NUY	36	Boekenbeurs Utrecht	57
Het zal je God maar wezen JAN VAN DER WERFF	40	Zomaar wat vrije gedachten GERHARD ELFERINK	58
Jeuk JAAP VAN DEN BORN	43		

De Rijkdom der Verbeelding

Vrijheid van denken, spreken en handelen

Anton Constandse lezing 2010

DAP HARTMANN (1960 - Den Haag) Astronoom en Universitair Docent Innovatiemanagement en Ondernemerschap

De titel van deze lezing, ‘De Rijkdom der Verbeelding’, is ontleend aan de definitie van vrijheid uit de onvolprezen *Devil's Dictionary* van Ambrose Bierce uit 1911: “Liberty: one of imagination’s most precious possessions”. Vrijheid is een complex filosofisch concept met vele facetten. Ik zal me daarom beperken tot de vrijheid van denken, spreken en handelen, en in het bijzonder de relatie daartussen. Want denken leidt meestal tot spreken, en spreken leidt vaak tot handelen. Hoever reikt de vrijheid van denken, spreken en handelen? Een eenvoudig voorbeeld ter illustratie: de hond van de burens blaft onafgebroken. Je denkt ‘ik kan die hond wel doodslaan’; je zegt ‘ik ga die hond doodslaan’; je slaat die hond dood. Ergens in deze progressieve reeks wordt een grens overschreden. Want het begint met iets dat geoorloofd is, en eindigt met iets dat bij wet is verboden. Zoals Willem Elsschot het formuleerde in zijn gedicht *Het Huwelijk*: “tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren”. Maar waar ligt de grens tussen droom en daad, wie bepaalt die grens, en hoe handhaaft je die grens? Het gevaar bestaat dat als handelen wordt gevreesd, spreken zal worden belet en denken onderdrukt.

Vrijheid van denken en vrijheid van spreken

Je mag alles denken wat je wilt. Niemand verbiedt je wat te denken of waarover te fantaseren, behalve jijzelf. Deze zelfcensuur is meestal geworteld in een religie of een politieke ideologie. Zo moeten katholieken hun zondige gedachten opbiechten. Dat zijn dus gedachten waarvan iemand zelf vindt dat hij ze niet mag hebben, zoals het begeren van zijns naasten vrouw of ezel – het tiende gebod. Het is verbijsterend dat mensen vrijwillig kiezen voor een dergelijke geestelijke beperking. Geen neurologische geestelijke beperking – want die is vooralsnog niet aangetoond – maar een morele geestelijke beperking. Het vrijwillig aanvaarden van dogma’s die geen ruimte laten voor eigen opvattingen.

De vrijheid van spreken, in de zin van het openbaar maken van informatie via spraak,

geschrift of andere informatiedrager, is breder dan de vrijheid van meningsuiting. De vrijheid van meningsuiting is wat mij betreft onvoorwaardelijk en dus onbeperkt. Maar de vrijheid van spreken is dat niet. Het is niet toegestaan privacygevoelige gegevens openbaar te maken of informatie die gevaarlijke gevolgen kan hebben. Het openbaar maken van iemands medisch dossier of het gedetailleerd beschrijven hoe je een atoombom kunt maken, is daarom verboden. Ook hier rijst de onvermijdelijke vraag: waar ligt de grens, en wie bepaalt die grens? Er zal weinig discussie zijn over de zojuist genoemde voorbeelden, maar wat te denken van publicaties op internet waarin wordt uitgelegd hoe je pijnloos zelfmoord kan plegen met behulp van waterstofsulfide en hoe je waterstofsulfide eenvoudig kan bereiden uit schoonmaakmiddelen die in iedere supermarkt verkrijgbaar zijn. Is dat toegestaan? Brengt dat het leven van mensen in gevaar? Of is het juist nobel omdat het een pijnloos en schoon alternatief biedt aan mensen die anders misschien voor de trein of van een dak af springen? En wat te denken van websites waarop anorexia wordt verheerlijkt, inclusief handige tips om dit te bewerkstelligen. Zoals deze tips van de website pro-ana.be: “Kots tijdens het douchen, zo horen je ouders niets. Drink tijdens het kotsen een glas warm water, dit zorgt ervoor dat je meer voedsel kan overgeven. Braak wat op je hand, steek daarna je vuile hand terug in je mond. Op die manier voel je nog wat brokjes en draait je maag al om en moet ze kotsen”. Moedigt dit jonge vrouwen aan om onverantwoord te lijnen, of biedt het slechts hulp bij een probleem dat reeds bestaat? Brengt het mensen in gevaar of voorkomt het groter leed? Het vergt weinig moeite om steeds heftiger voorbeelden te bedenken om de grens op te zoeken van wat acceptabel is. Voor wie geen moeite heeft met de twee vorige voorbeelden geef ik ter overweging mee: instructies voor het besnijden van vrouwen, een handleiding voor het vervaardigen van explosieven die op niet gedetecteerd kunnen worden op een luchthaven, of tips voor het mishandelen van kinderen zonder dat daarvan sporen op het lichaam zichtbaar zijn.

De vrijheid van spreken wordt ook beperkt door het verspreiden van laster. Iemand opzettelijk vals betichten van verkrachting of pedofilie heeft grote gevolgen voor de beschuldigde. Het kan hem zelfs in gevaar brengen. Minder ernstige valse beschuldigingen, zoals fraude of diefstal, zijn evenmin geoorloofd. Het is aan de rechter om zulke aantijgingen af te wegen tegen de feiten en te bepalen of inderdaad sprake is van laster. Ook het moedwillig en onterecht roepen van ‘brand!’ in een volle zaal is niet toegestaan, omdat het kan leiden tot paniek en lichamelijk letsel als gevolg daarvan. Wederom zijn vele gradaties mogelijk, van volstrekt onschuldig tot buitengewoon ernstig. Ik ga daar hier verder niet op in omdat het wat mij betreft niet valt onder de vrijheid van meningsuiting. Wel wil ik nog even in herinnering brengen dat de man die nu bekend staat als de ‘Damschreeuwer’ niet alleen versterking van de openbare orde en het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel door schuld ten laste wordt gelegd, maar ook ‘feitelijke aanranding van de koningin, de kroonprins en diens echtgenote’. Die laatste aantijging lijkt mij laster.

De vrijheid van meningsuiting moet onvoorwaardelijk en dus onbegrensd zijn. Tenminste, zolang het een mening betreft, en geen flauwe constructie zoals ‘naar mijn mening is de beste manier om een atoombom te maken...’, gevolgd door gedetailleerde instructies. Dat is geen mening. Wel een mening is vinden dat iedereen een atoombom mag maken, dat je vrouwen mag besnijden of kinderen mag mishandelen. Abjecte meningen wellicht, maar niettemin meningen. Natuurlijk bestaat de vrees dat navenant handelen in zulke gevallen niet ver weg kan zijn, en vaak is die vrees terecht. Ik denk dat er weinig mensen zijn die wel vinden dat vrouwen besneden moeten worden maar zich inspannen om te zorgen dat het niet gebeurt.

Een onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting heeft twee belangrijke consequenties die niet voor iedereen even gemakkelijk te accepteren zijn: abjecte meningen en beledigende uitlatingen. Veel vrijdenkers omarmen de bekende uitspraak van Voltaire “Ik verafschuw wat u zegt, maar ik zal uw recht om het te zeggen met mijn leven verdedigen”. De lakmoesproef om te testen of je het hier écht mee eens bent, komt verrassend genoeg in de vorm van twee andere uitspraken van Voltaire. In *Traité de métaphysique* schreef hij: “Ten slotte zie ik

mensen die ik hoger acht dan negers, zoals de negers boven de apen staan, en zoals de apen boven de oesters en andere dieren van deze soort staan.”¹ En in *Dictionnaire philosophique*, nota bene in een artikel getiteld *Tolérance*, schrijft Voltaire: “Met spijt spreek ik over de Joden: dit volk is, in menig opzicht, het meest verwerpelijk dat ooit de aarde heeft bevuild”².

Wie wil dat de vrijheid van meningsuiting onvoorwaardelijk is, moet accepteren dat er mensen zijn met weerzinwekkende opvattingen. Maar ook zonder vrijheid van meningsuiting bestaan die abjecte denkbeelden. Ze horen bij de vrijheid van denken, de vrijheid om alles te mogen denken wat je wilt. Ik weet liever *wel* wat iemand denkt dan dat ik het *niet* weet omdat sommige denkbeelden niet geuit mogen worden. Als iemand een racist is, blijkt dat uit wat hij denkt. Maar tot iemands gedachten hebben we vooralsnog geen directe toegang anders dan dat hij of zij ons vrijwillig deelgenoot maakt van die gedachten. Vrijheid van meningsuiting is de eenvoudigste manier om aan de weet te komen wat iemand denkt, dus laten wie die mogelijkheid optimaal benutten. In Amerika is dat bijvoorbeeld

van toepassing op de Ku Klux Klan, een organisatie die openlijk racistische uitlatingen mag doen. Je weet dan tenminste waarom je buurman thuiskomt met een witte puntmuts op. Wij verbieden het uiten

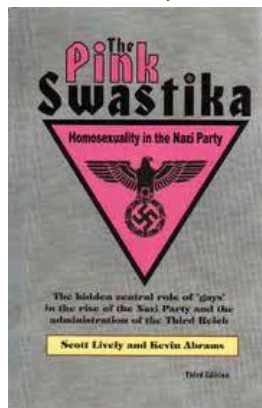
van racistische denkbeelden omdat we vrezen dat die leiden tot racistische handelingen. Ik betoog dat, zolang racistische uitlatingen binnen de grenzen van de vrijheid van meningsuiting blijven – dus niet oproepen tot geweld of andere onwettige activiteiten – het beter is om ze te tolereren dan te verbieden. Beperking van de vrije meningsuiting doet onwelgevallige meningen niet verdwijnen. In sommige gevallen werkt een verbod zelfs averechts.

¹ *Enfin je vois des hommes qui me paraissent supérieurs à ces nègres, comme ces nègres le sont aux singes, et comme les singes le sont aux huîtres et aux autres animaux de cette espèce.*

² *C'est à regret que je parle des Juifs: cette nation est, à bien des égards, la plus détestable qui ait jamais souillé la terre.*

Een treffend voorbeeld van een krankzinnige mening die in Nederland waarschijnlijk niet ongestraft kan worden geuit, staat te lezen in het boek *Pink Swastika* van Scott Lively en Kevin Abrams, uitgegeven door de obscure uitgeverij Veritas Aeterna. Obscuur, want *Pink Swastika* is het enige boek dat Veritas Aeterna ooit heeft uitgegeven. Scott Lively werkt momenteel aan de vijfde editie van zijn meesterwerk waarin de waarheid over het Derde Rijk eindelijk wordt onthuld. Want wat heeft Lively ontdekt? De Nazi's waren homo's. Van de soldaten van de Waffen-SS tot en met Adolf Hitler *himself*. De reden is dat homo's uitzonderlijk meedogenloos en wreed zijn, omdat ze niet beschikken over de zelfbeheersing die normale mensen wel hebben. Daardoor waren ze in staat tot de onmenselijke dingen die de Nazi's deden. Ook Hitler was een homo en iedereen in zijn directe omgeving was homo, van zijn lijfwachten tot en met zijn chauffeur. Maar werden homoseksuelen niet juist vervolgd door de Nazi's, en naar de concentratiekampen gestuurd? Volgens Lively was dat een afleidingsmanoeuvre om te verhullen dat de Nazi's zelf homo waren. Blijkbaar was homo zijn toch een schande, ondanks de grote verdiensten die homo's voor het Derde Rijk hebben gehad.

Pink Swastika is gewoon verkrijgbaar bij Amazon.com, net als *Mein Kampf*. Zo hoort dat in een vrij land waarin ieders mening mag worden gehoord en verspreid. *Pink Swastika* is ook te bestellen via de website defendthefamily.com van *The Pro-Family Resource Center of Abiding Truth Ministries*, een conservatieve Christelijke organisatie die heel toevallig onder leiding staat van diezelfde Scott

Lively. Het boekenaanbod van defendthefamily.com is nogal eenzijdig met titels als *Defeating 'Gay' Arguments with Simple Logic*, *Redeeming the Rainbow: A Christian Response to the 'Gay' Agenda*, en *Seven Steps to Recruit-Proof Your Child*. Dit laatste boek gaat niet, zoals je misschien zou verwachten, over het beschermen van kinderen tegen religieuze indoctrinatie, een onderwerp waarover de Britse filosoof Stephen Law het uitstekende boek *The*

War for Children's Minds schreef. Nee, *Seven Steps to Recruit-Proof Your Child* is een handboek voor ouders die hun kinderen willen beschermen tegen pro-homoseksuele indoctrinatie en het ronselen voor een homoseksuele levensstijl. Ik zou talloze vermakelijke passages kunnen citeren uit *Pink Swastika* of *Seven Steps to Recruit-Proof Your Child*, maar ik zal die verleiding weerstaan. Ik moedig u aan de website defendthefamily.com te bezoeken waar de integrale tekst van beide boeken is te vinden. Zo kunt u zelf kennisnemen van deze kostelijke lectuur.

Ik spreek met opzet over 'vermakelijke passages' en 'kostelijke lectuur', want dat is de beste remedie tegen dergelijke idiotie. Iemand met zulke waandenkbeelden noem je vaak 'van God los', maar in de praktijk blijkt het meestal het tegenovergestelde het geval. Zo ook hier. Het is daarom hoog tijd om de uitdrukking 'van God los zijn' opnieuw te definiëren. Nu betekent het 'zich uiterst onverantwoord en asociaal gedragen'. Dat is onjuist. Ik stel als nieuwe definitie voor: 'niet gehinderd of beïnvloed worden door een imaginair opperwezen'. 'Hij is van God los' betekent vanaf nu dus 'hij is vrij om zelf te denken'. En van iemand die zich na jarenlange indoctrinatie en sociale druk heeft losgemaakt van de verstikkende invloed van religie op zijn leven, zeggen we voortaan 'hij is eindelijk van God los'.

Nog even terug naar *Pink Swastika*. Er zijn ongetwijfeld veel mensen die hierdoor diep beledigd zijn. Want het is natuurlijk duidelijk wat hier gebeurt. Niet de Nazi's worden zwartgemaakt maar de homo's. Door te stellen dat de Nazi's homo waren, worden homo's automatisch Nazi's. Alle koeien hebben vier poten, dus alles met vier poten is een koe. *Pink Swastika* is te lachwekkend voor woorden. Hans Teeuwen zou het geschreven kunnen hebben. Het is echter niet humoristisch bedoeld en daarom in Nederland waarschijnlijk verboden. Misschien wil iemand hierover eens een proefproces beginnen, want de enige relevante vraag is: wat bereiken we met een verbod op dit boek? In het beste geval voorkomen we dat deze krankzinnige ideeën andere idioten bereiken die hierdoor plotseling ook het licht zien. "Verdomd, dus daarom waren die Nazi's zulke vreselijke mensen. Omdat het homo's waren!" Niets nieuws onder de zon, want dat homo's ziek, smerig en verdorven zijn, is een wijdverbreide opvatting binnen veel religieuze gemeenschappen. De

beruchte Westboro Baptist Church is het grootste

deel van de tijd bezig met het bestrijden van homoseksualiteit onder het motto *God hates fags*. Op de vanzelfsprekende vraag waarom God daar dan zelf niets tegen onderneemt, heeft men een hele reeks voorbeelden. Zo was het drama op Koninginnedag een straf van God: “*God hates Holland. God sent the murderer who drove a car into a queen's day parade last Thursday - killing five, injuring 13 – as queer queen Beatrix looked on. God hates the apostate House of Orange fags.*” God haat de afvallige Huis van Oranje flikkers. Het is een raadsel waarom de RVD wel de Associated Press voor de rechter sleept wegens het publiceren van een foto van Willem Alexander en Maxima op skivakantie in Argentinië, maar de Westboro Baptist Church ongemoeid laat. Misschien heeft het te maken met vrijheid van godsdienst, die in Nederland groter is dan de vrijheid van meningsuiting. Onder de dekmantel van een religieuze opvatting mogen christenen en moslims naar hartenlust homo's en vrouwen discrimineren. De vrijheid van godsdienst gaat zelfs verder dan de onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting, omdat ook discriminatoir handelen wordt toegestaan. Er worden dan nog net geen homo's van hoge gebouwen gegooid, hoewel de geschriften waarin dat wordt gepropageerd wel mogen worden verspreid, maar homo's mogen worden geweigerd als leraar op religieuze scholen en vrouwen mogen worden geweerd uit bestuurlijke functies binnen religieuze politieke partijen. Je mag weigeren om vrouwen een hand te geven en je mag homo's je woonwijk uit treiteren.

Bij een onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting mogen alle vooroordelen worden uitgesproken. Het vooroordeel heeft een slechte reputatie. Dat is te betreuren, want een

vooordeel is het maatschappelijk equivalent van wat in de wetenschap een hypothese heet. Het is een voorlopig oordeel gebaseerd op de momentaan beschikbare informatie. Een oordeel is gebaseerd op voldoende informatie, het is een bewezen vooroordeel. In de fysica noemen we een bewezen hypothese een natuurwet. Zo is het oordeel over de Love Parade in Duisburg van afgelopen juli dat de organisatie op vele punten verwijtbaar tekort is geschoten. Gemakkelijk praten, achteraf. Natuurlijk is er iets mis gegaan als 21 mensen zijn doodgedrukt. Het is dan alleen nog een kwestie van het aanwijzen van een partij die daaraan schuld heeft. Maar nog voordat die Love Parade begon, dachten veel mensen al dat het mis zou gaan. Een oordeel dus voorafgaand aan het evenement – een vooroordeel.

Volgens de Oostenrijkse bisschop Andreas Laun waren die 21 doden een straf van God. De Love Parade was volgens hem “een rebellie tegen de creatie en tegen Gods wil

[...] en een uitnodiging om te zondigen.” Waarom God slechts 21 van de meer dan een miljoen aanwezige zondaars heeft gedood, blijft een mysterie. In het oude testament schrok hij er niet voor terug om Sodom en Gomorra geheel te vernietigen. Ondanks dat het de straf van God is, werd de Burgemeester van Duisburg met de dood bedreigd omdat hij nooit toestemming had mogen geven voor dat evenement. Maar ook God heeft toestemming gegeven, want in zijn almacht had hij het die Love Parade toch vrij gemakkelijk kunnen voorkomen. Dus als God bestaat, is hij verantwoordelijk voor de dood van 21 mensen omdat hij toestond dat een miljoen mensen naar die gevaarlijke benauwde locatie kwamen. Toch heb ik geen doodsb bedreigingen gehoord aan het adres van God. Maar misschien is God een maatje te groot om te bedreigen.

In zijn boek *In Praise of Prejudice* wijst Theodore Dalrymple op de evolutionaire voordelen van vooroordelen. Het uitgangspunt *better safe than sorry* kan je behoeden voor rampspoed. Wie onbevooroordeeld door het leven gaat, loopt een verhoogd risico om op zeker moment uit de *gene pool* te worden verwijderd. *Survival of the fittest* stimuleert vooroordelen. Zo voedde Nelleke Noordervliet haar dochter op met de wijsheid: 's avonds laat willen mannen op straat altijd kwaad.

Een authentiek vooroordeel, en nog wel met een discriminatoir karakter. Want er staat niet ‘mensen’, maar ‘mannen’. Vervang ‘mannen’ door ‘negers’ en het vrolijke rijmpje wordt ineens een stuk grimmiger. Deze eenvoudige substitutie werkt altijd zeer verhelderend. Vervang de groep mensen waartegen op grond van Artikel 1 van de Grondwet niet mag worden gediscrimineerd door ‘negers’ of ‘Joden’ en kijk of de uitspraak nog acceptabel is. Dan wordt de vraag bijvoorbeeld: mogen Christelijke scholen negers of Joden voor de klas weigeren? Artikel 1 zegt dat iedereen gelijk is, dus dat rechtvaardigt deze substitutie. Een stelling die na substitutie onhoudbaar is geworden, was oorspronkelijk dus ook onhoudbaar.

Het tweede probleem met de onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting zijn beledigende uitlatingen. Mijn advies is om daar boven te staan. Laat je niet beledigen. Lach om een belediging, of waardeer de belediging, want goed beledigen is een kunst op zich. Nadat Elco Brinkman had geweigerd om de P.C. Hooftprijs 1984 uit te reiken aan Hugo Brandt Corstius omdat hij ‘het kwetsen tot instrument had verheven’, schreven zijn collega’s onder aanvoering van Martin van Amerongen de bundel *De kroon op het kwetsen*.

Wat Brinkman onacceptabel vond, werd door anderen juist geprezen en bewonderd. Dat is de kern van het probleem met beledigingen: het staat een ieder vrij om te kiezen wat hem kwetst. Er kan geen consensus bestaan over wat wel en niet beledigend is. Vandaar waarschijnlijk dat in het wetboek van strafrecht bepaalde groepen het expliciete voorrecht genieten zich beledigd mogen voelen: religieuzen, ambtenaren in functie en de bepaalde leden van het koninklijk huis. Dat omzeilt de lastige vraag om te definiëren welke uitlatingen beledigend zijn, en laat het aan de nukken en grillen van die uitverkorenen om aan te geven wanneer zij zich beledigd voelen. We denken wel dat het ezelproces en het proces over de vorstin die spruitjes schoonmaakt tot het verre verleden behoren, maar waar religieuzen aan de macht zijn, is de vrije meningsuiting in gevaar. Ook een

handig rijmpje dat dienst kan doen als opvoedkundig vooroordeel.

Onze vrijheden zijn vastgelegd in de grondwet. Tegenstanders van Geert Wilders waarschuwen dat de PVV – de Partij Voor de Vrijheid – die grondwet wil wijzigen. Daarmee suggereren ze dat onze vrijheid in gevaar komt. Maar de grondwet wordt voortdurend aangepast. Sinds de algehele herziening van 1983 gebeurde dat maar liefst 16 keer. Meest recent in 2008 toen lid 3 van artikel 125 kwam te vervallen, en in artikel 126 het woord ‘voorts’ werd geschrapt. Daar heb verder nooit iemand over gehoord. Trouwens, als minister van Justitie vond Piet Hein Donner dat de sharia langs democratische weg mag worden ingevoerd. Alsof de grondwet daarvoor niet hoeft te worden gewijzigd.

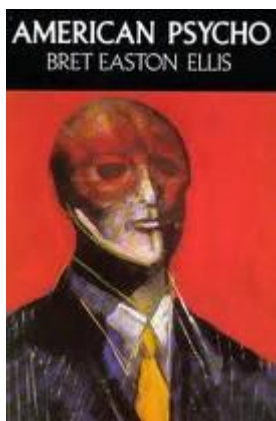
De grondwet is natuurlijk het fundament van onze rechtsstaat, maar dat betekent niet dat hij in steen gebeiteld is en nimmer mag worden aangepast. Zo lijkt mij Artikel 6 overbodig. Artikel 6 garandeert de vrijheid van godsdienst, maar dat recht wordt al gedekt door Artikel 1 (verbod op discriminatie wegens godsdienst – nota bene eerste in de opsomming) en Artikel 7 (vrijheid van meningsuiting). Artikel 6 luidt: “Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.” Zoals ik het lees, staat daar: je mag doen wat je wilt, zolang het maar niet tegen de wet is. Dan volgt een merkwaardige toevoeging: “De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.” Ik heb daar lang over nagedacht, maar er schieten mij alleen lachwekkende voorbeelden te binnen waarop dit van toepassing zou kunnen zijn. In het belang van het verkeer? Moet ik dan denken aan pelgrims die te voet over de A12 naar het Heilige Land sjokken? Dat is al gedekt door de toevoeging ‘behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet’ in het eerste deel van Artikel 6, want je mag niet op de snelweg lopen. En wat wordt bedoeld met ‘ter voorkoming van wanordelijkheden’? Een EO jongerendag met de omvang van de Love Parade? Om te voorkomen dat meer dan drie christenen ‘buiten gebouwen en besloten plaatsen’ bijeenkomen, kan de

burgemeester eenvoudigweg een samenscholingsverbod afkondigen.

Vrijheid van meningsuiting

Wie zijn mening wil laten horen, heeft een platform, een spreekbuis, een medium nodig. Media functioneren meestal als een filter en hebben zo een modererende werking. Voorwaarde is wel dat er geen sprake is van bemoeienis door de overheid. Bij voldoende verscheidenheid vormen die media samen een representatieve afspiegeling van de bevolking. Er zijn langzame en snelle media. Wie een boek wil publiceren zal een uitgever moeten vinden die daar brood inziet en geen principiële bezwaren tegen de inhoud. Er zijn bestsellers die aanvankelijk door een uitgever werden geweigerd vanwege de inhoud, niet omdat men bang was dat het boek niet zou verkopen.

American Psycho van Brett Easton Ellis, bijvoorbeeld. Te gruwelijk, vond uitgeverij Simon & Schuster, en weigerde het uit te geven. Zo'n beslissing is vaak goed voor de verkoopcijfers als het boek later alsnog wordt uitgegeven. De overheid mag zich niet bemoeien met wat wel en wat niet gedrukt en verspreid mag worden³,

maar het staat een uitgever vrij om een boek te weigeren. Er zal daarom waarschijnlijk geen Nederlandse editie van *Pink Swastika* komen. Ook boekwinkels mogen zelf bepalen wat ze wel en niet willen verkopen. Het aanbod van evangelische boekwinkel *Kom en Zie* uit Capelle aan de IJssel zal aanmerkelijk verschillen van het assortiment van politieke boekhandel *De Rooie Rat* in Utrecht. Je bent wat je leest, maar ook wat je ter lezing uitgeeft en verkoopt. Het uitgeven van *Pink Swastika* schaadt het imago van een respectabele uitgever. Dat geldt ook voor boeken over parapsychologie en pseudowetenschap. Helaas is dit genre bijzonder lucratief, want hele volksstammen zijn gefascineerd door paranormale onzin. Vergelijk in de boekwinkel maar eens de

omvang van de sectie wetenschap met de sectie pseudowetenschap. Echte wetenschap legt het altijd af tegen UFO's, de verborgen krachten van kristallen, het praten met baby's of overleden familieleden, buitenzintuiglijke waarnemingen, telekinese en graancirkels. In iedere boekhandel vind je meer boeken over astrologie dan over astronomie.

Wie een brief of een opiniestuk naar de krant stuurt, krijgt te maken met het filter van de redactie. Die selecteert op nieuwswaardigheid en actualiteit, maar ook op goede smaak en of het aansluit bij het imago van de krant. *Nederlands Dagblad* hanteert andere maatstaven dan *De Telegraaf*. Maar wat alle kranten gemeenschappelijk hebben, is dat ze geen brief zullen publiceren van iemand die vindt dat homo's geestesziek zijn of dat de Holocaust een zionistische leugen is. Alleen verpakt in religieus cadeaupapier maak je nog een kans om een dergelijk abject zegje te doen. Natuurlijk kan de redactie op eigen initiatief publiceren dat deze of gene persoon een verwerpelijke mening heeft. Dan betreft het natuurlijk wel iemand die om een andere reden nieuwswaardig is, bijvoorbeeld omdat hij de president is van Zuid Afrika of het hoofd van de katholieke kerk. De ongenueanceerde mening van Sjaak uit de Hobbemastraat in Den Haag is voor niemand interessant.

Gelukkig kan Sjaak uit de Hobbemastraat wel terecht op internet, waar hij zijn ongezouten mening kan achterlaten op de website van een krant of op een internetforum als *GeenStijl*. Maar ook daar wordt gefilterd. Soms vooraf – je reactie verschijnt pas nadat een moderator hem heeft goedgekeurd, maar meestal achteraf. Je mening, scheldkanonnade of bedreiging staat korte tijd voor iedereen te lezen maar verdwijnt zodra iemand daarover heeft geklaagd en die klacht gegrond is bevonden. Zelfs bij *GeenStijl* worden, ondanks het motto 'Tendentieus, ongefundeerd en nodeloos kwetsend', sommige reacties vervangen door het woord 'weggejorist'. *GeenStijl* hanteert huisregels waaraan de 'reaguurders' zich dienen te houden. Zo worden racistische uitlatingen en bedreigingen weggejorist, maar ook reacties in tenenkrommend Nederlands. Hardnekkige recidivisten krijgen een IP-ban, wat betekent dat de computer waarmee die berichten werden verstuurd op een zwarte lijst komt.

³ Behoudens zaken als een handboek om een atoombomb te maken en kinderporno. Het verspreiden van kinderporno is verboden omdat het de privacy schendt van minderjarigen, en omdat het aannemelijk is dat het de vervaardiging van meer kinderporno stimuleert. Het zet daarmee aan tot onwettige handelingen.

Sjaak uit de Hobbemastraat kan ook terecht bij een radioprogramma als Stand.nl. Iedereen ergert zich groen en geel aan dit programma, maar luistert regelmatig om zich lekker te kunnen ergeren. Ik vermoed dat er een zorgvuldig selectieproces voorafgaat aan het live in de ether brengen van de bellers, want hoewel er soms wel wat ongenueanceerde meningen te horen zijn, blijft het over het algemeen heel fatsoenlijk. Dat moet ook wel, want het is een NCRV programma. Stel je voor dat mensen live op de radio een potje gaan lopen godveren!

Hoewel ik de artikelen op *GeenStijl* meestal erg kan waarderen, gaan de discussies op het reaguurdersforum nergens over. Geen diepzinnige gedachten, geen verhelderende analyses. Het is een uitlaatklep waar mensen hun frustraties kunnen uiten. Het voorziet hiermee in een belangrijke behoefte. Dit gebeurt soms met humor, maar meestal met het herkauwen van oude grappen en beledigingen. Ieder item over wangedrag door allochtonen kan stevast rekenen op de reacties ‘kopje thee, anyone?’ en ‘koekje erbij?’ Aanvankelijk grappig, maar weldra belegen. Neem het bericht over de beroving van een 88-jarige vrouw in Haarlem door drie onbekende donkerharige jonge mannen. Twee van hen droegen een vest met capuchon. Binnen een paar uur tijd zijn er 185 reacties. De meeste wijzen Marokkanen aan als de daders en opperen passende oplossingen. De één stelt capuchonschieten voor als nieuwe olympische sport, een ander voegt daar burkaknallen aan toe. Op het randje van bedreiging, zou je zeggen. Geef mensen een grens en ze kijken hoe ver ze eroverheen kunnen gaan. Af en toe grijpt de moderator van *GeenStijl* in. Zo werd de opmerking “Aha, de Rattus Africanus, ook bekend als Hyenicus Rifficus, is weer aan zijn jacht begonnen in Nederland. Vroeger dan voorgaande jaren. Ik zeg, uitroeien!” vrij snel weggejorist. Ook de reactie “Of het nou Finnen, Nederlanders of Zuid Oesbekistanie's zijn, voor dit soort type hebben ze een mooie Duitse term : *endlösung*”, mocht niet blijven staan.

Vrijheid van handelen

De vrijheid van handelen wordt wat mij betreft beperkt door de wet en door de definitie van vrijheid van John Stuart Mill in *On Liberty* uit 1859 (hetzelfde jaar waarin ook Darwin's *On the Origin of Species* verscheen): “*The only freedom which deserves the name, is that of pursuing our*

own good in our own way, so long as we do not attempt to deprive others of theirs, or impede their efforts to obtain it.” Dat betekent dat jouw vrijheid reikt tot waar hij de vrijheid van anderen aantast. De meeste wetten zijn gebaseerd op dit principe. Van hele duidelijke gevallen, zoals dat je niet de hond van de burens mag doodslaan, tot regels met een minder directe causaliteit, zoals de maximum snelheid. Hogere snelheid vergroot het gevaar voor andere weggebruikers en daarmee de kans op dood door schuld. Waar ik echter grote moeite mee heb, zijn wetten die mij tegen mezelf willen beschermen, zoals de plicht om op een motor een helm te dragen. Natuurlijk is dat veiliger voor mij, maar waarom moet dat bij wet zijn vastgelegd? Waarom mag ik daar niet zelf over beslissen? Niet parachutespringen is ook veiliger dan wel parachutespringen, en niet roken is gezonder dan wel roken. Dat wordt ook niet bij wet geregeld. Nog niet, tenminste.

Jouw vrijheid van godsdienst, de vrijheid om je geloof te mogen belijden, wordt niet aangetast doordat ik beweer dat God niet bestaat of dat Mohammed naar moderne maatstaven een pedofiel was. Dat valt onder mijn vrijheid van meningsuiting, diezelfde vrijheid die jij gebruikt om te verkondigen dat Allah wel bestaat en dat de Bijbel het woord van God is. Ook mag ik een Bijbel verbranden (mits het mijn eigen exemplaar is) en een cartoon van Mohammed maken (mits het niet op jouw voordeel is). Deze vrijheid van handelen valt binnen de definitie van Mill. Je vindt het misschien niet leuk, maar mijn handelen tast jouw vrijheid van godsdienst op geen enkele wijze aan. Onlangs werd 11 september uitgeroepen tot ‘Verbrand de Koran Dag’ door dominee Terry Jones van het Dove World Outreach Center, een nieuwtestamentische kerk in Gainesville, Florida. Het ging uiteindelijk niet door, onder grote druk van de Amerikaanse regering. Want het zou onder meer de Amerikaanse militairen in Afghanistan in gevaar

brengen. Die waren daar tot nu toe altijd met veel gejuich en bloemen begroet, maar dat kon wel eens anders worden als dominee Jones een Koran zou verbranden. Intrigerend om te zien hoe een handvol religieuze *nutcases* het wereldnieuws kan beheersen met een plan dat geen enkele wet overtreedt. Behalve dan een lokale verordening in Gainesville die niet toestaat dat boeken in het

openbaar worden verbrand omdat het vuur kan overslaan. Het was ook heel gemakkelijk om te zien hoe Afghaanse betogers de Amerikaanse vlag in brand staken om te protesteren tegen het voornemen om een koran te verbranden.

Eerder werd 20 Mei al uitgeroepen tot ‘Teken Mohammed Dag’, naar aanleiding van de doodsbedreigingen die de makers van de animatieserie *South Park* ontvingen omdat ze Mohammed

hadden opgevoerd in een aflevering van *South Park*. Om de tere moslimzieltjes te ontzien was Mohammed gehuld in een berenpak. We zagen dus alleen het berenpak en geen millimeter van Mohammed zelf. Maar voor mensen die koste wat kost beledigd willen zijn, maakt dat niets uit.

De grens van de vrijheid van handelen wordt wel overschreven als ik een kerk in brand steek of een hakenkruis op een synagoge klad. Deze handelingen overtreden het wetboek van strafrecht dat brandstichting en vandalisme verbiedt. Ik mag echter wel een T-shirt met een hakenkruis dragen of een crucifix in een bak urine leggen. Het is misschien niet erg smaakvol, maar goede smaak is geen grondrecht. Die crucifix in een bak urine is trouwens een echt kunstwerk. Het heet ‘Piss Christ’ en werd in 1987 gemaakt door de Amerikaanse fotograaf Andres Serrano. Het is een heel hygiënisch kunstwerk, want het is een *foto* van een crucifix in een bak urine, naar verluid de eigen urine van de kunstenaar. Dit kwam hem uiteraard te staan op doodsbedreigingen van fundamentalistische Christenen die blijkbaar bang waren dat God hiertegen zelf niet kon optreden.

Over beledigende kunst gesproken, in juli werden drie schilderijen waarop varkens stonden afgebeeld, verwijderd uit een polikliniek in Leerdam omdat ze kwetsend zouden zijn voor moslims. Een patiënt, die zelf geen moslim is,

diende een klacht in omdat hij islamieten de confrontatie met de varkens wilde besparen. In *Elsevier* zei een woordvoerder van het Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders daarover “De meeste moslims nemen daar totaal geen aanstoot aan”. [...] Het is niet verstandig als je voor anderen gaat denken.” Toch blijft de Leerdamse kliniek bij haar besluit en de biggetjes komen niet terug. Déjà vu, en we leren het ook nooit. Want twee jaar geleden besloot Fortis Bank om niet langer de pluchen knuffel Knorbert cadeau te geven bij het openen van een jeugdspaarrekening ‘omdat hij niet voldoet aan de eisen die de multiculturele samenleving aan ons stelt’.

Het grijze gebied

Tussen de vrijheid van spreken en de vrijheid van handelen bevindt zich het grijze gebied van aanzetten tot onwettige handelingen. Meest in het oog springen in de media steeds de ‘bedreigingen’, hetzij direct (‘ik maak je dood’) dan wel indirect (‘jij moet dood’). Daarnaast is er nog de omfloerste variant: ‘ik zou het niet erg vinden als je dood ging’. Die laatste constructie werd bijvoorbeeld gebruikt door Abdul-Jabbar van de Ven die in het programma *Het Elfde Uur* van Andries Knevel de hoop uitsprak dat Geert Wilders binnen twee jaar dood zou gaan. Liefst niet vermoord door een moslim, voegde hij eraan toe, waarop Knevel als goed Christen vroeg of het wel kanker mocht zijn. Dat mocht van Van der Ven. Op de website van de Evangelische Omroep zijn alle afleveringen van *Het Elfde Uur* sinds 1999 terug te zien, maar gek genoeg niet deze aflevering van 23 november 2004.

Tijdens de bekerfinale tussen Feyenoord en Ajax op 8 mei dit jaar, hield de politie berichten op internet nauwlettend in de gaten. Een 39-jarige Rotterdammer uitte op Twitter een belediging aan het adres van burgemeester Aboutaleb van Rotterdam. De politie las het bericht, informeerde Aboutaleb en die deed vervolgens aangifte. “Omdat het om een ernstige belediging ging, besloot het Openbaar Ministerie de man te vervolgen”, aldus rijndmond.nl. De man kreeg een boete van 350 euro. Hoe bont moet je het maken om 350 euro boete te krijgen wegens belediging van een burgemeester? Ik heb nergens kunnen vinden wat er precies in dat Twitterbericht stond, maar ik ben erg nieuwsgierig naar deze dure belediging. Want er wordt nergens gesproken van bedreiging, alleen van belediging – ernstige

belediging. Waarom mag ik niet weten met welke woorden Aboutaleb beledigd werd?

In januari stuurde een 45-jarige man een e-mail aan advocaat Gerard Spong waarin hij hem uitschold en schreef dat als er één de doodstraf verdiende dat Spong was. De officier van justitie eiste 500 euro boete en een week voorwaardelijke gevangenisstraf. De rechter vond die straf te zwaar en veroordeelde de man tot een boete van 300 euro. Ook in dit geval wordt niet vermeld wat de belediging precies inhield. Misschien wel omdat je het risico loopt zelf ook aangeklaagd te worden als je een beledigende tekst citeert. Dat overkwam journalist Bert Brussen. Op de website van *GeenStijl* citeerde hij het Twitterbericht waarmee ene Mohamed Ghabri Geert Wilders met de dood had bedreigd: “Rijkelijke beloning voor diegene die Wilders z'n keel doorsnijdt. Liefst van rechts naar links, maar van links naar rechts is ook OK!”. Niet mijn woorden, niet mijn mening, ik citeer hier slechts dagblad *Trouw* dat Bert Brussen citeert die Mohamed Ghabri citeert. Ik hoop dat dit mij vrijpleit en dat ik niet wordt opgepakt wegens her-her-herbedreiging, bedreiging uit de vierde hand of hoe het ook mag heten. In een hoofdredactioneel commentaar schreef *NRC Handelsblad*: “Een blogger die doodsbedreigingen aan politici herplaatst en daar ‘Wilders met de dood bedreigen doe je zo’ aan toevoegt, moet terecht vragen van de politie beantwoorden. Ook op internet is de uitingsvrijheid niet totaal.” Blijkbaar niet nee, en verontrustend dat een kwaliteitskrant dit terecht vindt. In een reactie vraagt *GeenStijl* zich af hoe het dan zit met een *NRC* artikel uit oktober 2006 waarin de

doodsbedreigingen van de Haagse imam Fawaz tegen Theo van Gogh en Ayaan Hirsi Ali letterlijk worden geciteerd: “O God, reken af met Ayaan Hirsi Ali. O God, reken af met Theo van Gogh. O

God, stuur enge ziektes op hen af zodat ze liever de dood wensen.” Op de *NRC* website staat bij dit artikel zelfs een link naar een geluidsfragment waarin deze bedreigingen worden geuit.

Dat brengt me bij een intrigerende vraag: Moet bidden tot God om iemand te doden worden beschouwd als het aanzetten tot geweld? Ja en Nee. Nee, want God bestaat niet, dus het is een nutteloze oproep die geen gevolgen zal hebben. Ja, want in de beleving van degene die bidt, bestaat God wel degelijk en is Hij bovendien almachtig en dus volledig in staat het verzoek in te willigen. Vervang ‘God’ door ‘Joegoslavische huurmoordenaar’ en het is ontegenzeggelijk aanzetten tot geweld. Bovendien zijn er altijd blinde gelovigen die God een handje willen helpen. Zo wordt bidden tot God om iemand te doden een algemene oproep tot moord. De menselijke dader kan zich daarna altijd beroepen op zijn onmacht jegens de wil van God. En hij is natuurlijk verminderd toerekeningsvatbaar vanwege religieuze intoxicatie.

Tot besluit

De onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting is de enige ware vrijheid van meningsuiting. Behoudens datgene wat volgens het wetboek van strafrecht niet is toegestaan⁴, moet alles gezegd en geschreven kunnen worden. Het bevrijdt ons van de onmogelijke opgave om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting te definiëren en te patrouilleren. De prijs die daarvoor betaald moet worden, is dat ook abjecte meningen mogen worden geuit, en dat sommige uitlatingen en handelingen als beledigend ervaren kunnen worden. Abjecte meningen gaan niet weg door het uitspreken daarvan te verbieden. En beledigingen zijn *in the eye of the beholder* – wie gekwetst wil worden kan kiezen uit een overweldigend aanbod. Ik kan tientallen dingen noemen waardoor ik beledigd zou zijn, als ik zo bekrompen was me open te stellen voor beledigingen. In vrijwel alle gevallen zouden dan mijn intelligentie en mijn goede smaak beledigd worden. Ook creatieve uitingen, zoals de ‘Piss Christ’ of Mohammed in een berenpak, en provocerende handelingen die

⁴ Voor de consistentie van mijn betoog moet het wetboek van strafrecht op sommige punten worden opgeschoond, onder meer door het schrappen van de wetten op de godslastering en de majesteitschennis. Dat kan door te wijzen op de inconsistentie tussen deze strafwetsartikelen en Artikel 1 van de grondwet. Want als iedereen voor de wet gelijk is, kunnen specifieke groepen niet méér gelijk zijn dan andere groepen.

niet bij wet verboden zijn, zoals het verbranden van een Koran of een Palestijnse vlag over je balkon hangen, vallen onder die onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting.

Nederland heeft de reputatie een buitengewoon tolerant land te zijn, omdat we in staat zijn andere meningen en andere gebruiken te accepteren. Dat omvat dus ook abjecte meningen, beledigende uitlatingen en smakeloze handelingen. Dat is niet

de *prijs* die betaald moet worden voor de onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting in een tolerante samenleving, het is de *verworvenheid*. De essentie is dat het *mag* maar niet hoeft. Of je van dit recht gebruik wilt maken, is je eigen vrije keuze.

Naschrift redactie: in de volgende editie is een interview met Dap Hartmann opgenomen.

Den Boef, een 'august' Vrijdenker

Toespraak van **ANTON VAN HOOFT** als DVG-voorzitter bij het uitroepen van August Hans den Boef tot Vrijdenker van het jaar, 18 september 2010

Hij is toch wel republikein, hè?' Deze bedenking welke bij me op toen de naam van August Hans den Boef viel als mogelijke Vrijdenker van dit jaar. Natuurlijk was het een aantrekkelijk idee in dit Multatuli-jaar iemand te eren die zich verdiept heeft in het denken van ons oud-lid, maar was hij wel een echte vrijdenker? Het is bekend dat Eduard Douwes Dekker er nogal romantische denkbeelden over het koningschap op nahield. Op het eind van de Max Havelaar draagt hij zijn boek op aan nota bene 'Willem den Derden, Koning, Groothertog, Prins ... meer dan Prins, Groothertog en Koning... Keizer van 't prachtig rijk van *Insulinde* dat zich daar slingert om den evenaar, als een gordel van smaragd...' Willem de Derde is bekend als Koning Gorilla en als de potloodventer aan het Meer van Genève, wiens majesteit door Domela Nieuwenhuis, ook oud-lid van ons, werd geschonden, wat hem zeven maanden cel opleverde. Het is een teleurstelling die sommige mensen maar moeilijk kunnen verkroppen. Denken ze een heilige of held te hebben gevonden en dan blijkt die nobele figuur toch wel bedenkelijke dingen te hebben gedaan of gezegd, althans aanvechtbaar naar onze normen. Zo wordt in de literatuur van vóór 1940 terloops menige lelijke typering van joden gegeven, ook door zeer hoogstaande schrijvers. Alleen mensen zonder historisch besef zijn dan echt geschokt. Zou Multatuli nu republikein zijn? August Hans den Boef is dat in elk geval wel. Zijn naam staat

op de lijst van het Republikeins Genootschap. Dat gezelschap is niet, zoals *De Telegraaf* eens suggereerde, een samenzweetersclub die een staatsgreep voorbereidt, maar slechts een namenlijst op een webstek van Pierre Vinken. De genoemden verklaren openlijk tegen de monarchie te zijn. Anno 2010 kan een vrijdenker haast niet anders. In die zin is Den Boef een Multatuliaan van deze tijd. Ook het vrijdenken gaat met zijn tijd mee.

Maar er zijn tijdloze kenmerken: een gelovige vrijdenker is een contradictio in terminis. Godgelovig was Multatuli niet, zoals August Hans den Boef laar zien in zijn recente hertaling van diens areligieuze denkbeelden, *Oh god, er is geen god*. Over Den Boefs eigen houding hoeft geen twijfel te bestaan sinds zijn *God als Hype*. *Dwarse Notities over religieus Nederland*. Hebben atheïsten tegenwoordig makkelijker praten dan in Multatuli's tijd? In veel opzichten wel, gegeven de gestage ontkerkelijking en ontmoskeeïng. Toen ik de afgelopen vijf jaren voor de aardigheid Latijn en Grieks doceerde aan het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen viel me op dat er vrijwel geen leerling was die nog iets met religie had. Soms was ik zelfs geschokt door hun volstrekte onwetendheid. Die was er in Multatuli's tijd niet, maar in de maatschappelijke elite was vrijzinnigheid bon ton: de liberalen van toen waren allesbehalve rechts. Wat August Hans in het vraaggesprek met Floris van den Berg zegt, bevestigt dat we dit jaar een juiste keus hebben gemaakt. Volgens hem is

vrijdenken: ‘Zelf alles onderzoeken. Niets aannemen. Rationele verklaringen proberen te vinden (houdt ook in dat je constateert dat je iets niet weet, dingen niet begrijpt).’ Deze laatste toevoeging ‘houdt ook in dat je constateert dat je iets niet weet, dingen niet begrijpt’ deed mij instemmend knikken. Ik zeg altijd: god is een laffe manier van zeggen voor ‘ik weet het niet’. Respect voor de godswaan heeft Den Boef niet. Natuurlijk mag iedereen er malle denkbeelden op na houden, maar het publieke domein moet daarover de schouders ophalen: geloven doe je maar in de kerk. Als Rouvoet of Balkenende ons vertellen dat ze zo door god geïnspireerd worden, denk ik: ‘Man, houd dat toch voor je. Ik word sterk geïnspireerd door mijn vrouw, maar daar heb jij toch geen boodschap aan. Ik kijk wel uit: straks ga je haar nog begeren. Houd dus ook je god voor je.’

Den Boef is wars van iedere ideologie. Hij schaamt zich niet om zich materialist en marxist te noemen althans neo-marxist, maar dan in de zin van toepasser van een politiek-filosofisch analysemodel, dat in deze crisistijd zijn zinnigheid weer bewijst. Er is moed voor nodig om je tegenwoordig ‘marxist’ te noemen, nu het mode is af te geven op de linkse kerk. Voorbij zijn de tijden dat Fortuijn, toen nog met een lang ij geschreven, in Groningen ‘marxistische sociologie’ doceerde, in feite een leergang van de CPN. Dat Den Boef tegen de rechtse tsunami durft in te roeien kenmerkt weer de echte dwarsdenker.

Dat rechtse radicalisme beroept zich merkwaardig genoeg op de joods-christelijke waarden van Europa, terwijl zijn profeten zoals Bolkestein en Poetin zelf de religie allang van zich hebben afgeschud. Voor mij als classicus is dat een *dèjà-vu*-ervaring. Ook in de oudheid waren er mensen die zelf niets met de goden hadden, maar de religie een nuttig instrument vonden om de massa eronder te houden. Deze machiavellistische rechtvaardiging van godsdienst had al een naam, *theologia politikè*, politieke theologie. Dat vermeende joods-christelijke karakter is een vorm van politiek theologie en opportunisme. Alleen al de toevoeging ‘joods’ maakt dat duidelijk: vóór 1945 zou niemand eraan gedacht hebben dat woord toe te voegen. Voor een deel

dient het als alibi voor wat Den Boef ‘de ziekelijke steun aan Israël’ noemt. Joods-christelijk is vooral een verbaal wapen om anderen uit te sluiten, bij Bolkestein om Turkije buiten de Europese Unie te houden. Wat dat joods-christelijke dan inhoudt? Een bizar voorbeeld: twee jaar geleden behandelde het congres van de het jongeren CDJA een nota waarin islamieten principieel ongeschikt voor het Nederlands burgerschap werden verklaard, want het parlement en de rechtsstaat zouden christelijke vindingen zijn. We dachten altijd dat die vernieuwingen het product waren van de Verlichting, dus waren we benieuwd naar de argumenten voor deze revolutionaire theorie. Ten eerste zou de idee van volksvertegenwoordiging zijn afgeleid van de Christus’ *representatie* in de katholieke eucharistie, respectievelijk het

protestantse avondmaal. Heerlijk hoe beide bloedgroepen in het CDA worden bediend. Maar hoort u de onzin? Voor het idee dat een volk zich in een parlement laat vertegenwoordigen, was het idee dat Christus zich door brood en wijn laat vertegenwoordigen het

voorbeeld! Er is natuurlijk geen schijn van bewijs dat de Amerikaanse Founding Fathers of de Franse revolutionairen ook maar een ogenblik daaraan gedacht hebben.

Verder zouden Augustinus en Luther de scheiding van kerk en staat hebben voorgestaan – weer moeten katholieken en protestanten zich kits voelen. Hè, riep die Augustinus niet de keizer op om ketters te vervolgen? En was Luther niet de trouwe bondgenoot van Duitse vorsten die door zijn hervorming de landskerk konden beheersen? Zelfs in het tegenwoordige Duitsland int de staat nog Kerkbelasting. De CDJA heeft een klok horen luiden, maar de klepel is zoek. De grote kerkvader Augustinus zegt in zijn *Staat Gods* dat een christen burger is van een eeuwige hemelse staat én een tijdelijke aardse. Deze laatste, het Romeinse Rijk, zou wel eens kunnen verdwijnen. Augustinus schreef zijn *De Civitate Dei* namelijk onder de indruk van de plundering van de ‘Eeuwige Stad’ door de Goten in 410. Hij wilde zijn medechristenen troosten met de idee dat ze ook tot het eeuwige rijk van god hoorden. Er is nogal een spagaat voor nodig om uit dit theologische idee de scheiding van kerk en staat te

destilleren. Maar zulke dijenkletsers kunnen tegenwoordig ongestraft worden gedebiteerd. Tot de dezelfde nonsens hoort een bewering van de historicus Paul Gerbrands dat Erasmus in zijn kritiek op de kerk de Wilders van het humanisme was. Dat is weer eens wat anders dan Erasmus voor een antisemiet uitmaken...

Ook Den Boef moet niets hebben van dat geschermd met het joods-christelijk. Het deed mijn klassieke hart goed in het interview met Floris van den Berg te lezen dat de cultuur van joden en christenen zeker niet superieur is aan die van Grieken en Romeinen.

Ik heb maar een paar standpunten van Den Boef naar voren gehaald. Onmogelijk om min of meer compleet te zijn, want hij heeft over alles een mening. Maar die voorbeelden volstaan om te

demonstreren dat we hier met een rasechte vrijdenker te doen hebben.

Als bewijs krijgt hij deze litho van het driebladige viooltje, in het Frans een *pensée*, dat ook gedachte betekent. Vandaar *la libre pensée*, De Vrije Gedachte. Het symbool en het woordenspel erachter is mij ook pas uitgelegd toen ik voorzitter was. Mag ik me nog een woordenspel veroorloven? De voornaam van de Vrijdenker 2010 is August. Ik verbind die met het Latijnse 'Augustus', de titel van de eerste Romeinse keizer. Het predicaat betekent zoets als de verhevene, de majesteitelijke. In het Engels komt het woord in die betekenissen voor, maar de eerste vertaling die mijn woordenboek voor 'august' geeft is 'groots'. Graag eert De Vrije Gedachte in August Hans den Boef een 'august' vrijdenker.

'Religieuzerig' of de omgekeerde reductie

Dankrede August Hans den Boef

AUGUST HANS DEN BOEF, (1949) Amsterdam, essayist en publicist, senior docent-onderzoeker aan de Hogeschool van Amsterdam. Auteur van o.a. *God als hype*; stelde met Kees Snoek *O God, er is geen God* samen

Ter nagedachtenis aan Rudy Kousbroek, dit jaar overleden

Veel mensen die zichzelf beschouwen als ongelovigen. hanteren vaak een 'religieuzerige' attitude in allerlei kwesties. Vaak zonder dat zij het beseffen. Twee millennia christendom internaliseren kennelijk. Dat is geen schande voor individuen, maar het is goed als zij daarop zelf eens een reflectie loslaten. Niet-religieuze media zouden dat per definitie moeten doen in de manier waarop ze nieuws brengen. Religieuzerig: het min of meer onbewust hanteren van religieuze waarden, normen en perspectieven door mensen die geen godsdienst aanhangen. Ik heb het over ongelovigen. Uiteraard niet over holisten, ietsisten, gnostici of andere esotherici. Weliswaar zijn die niet georganiseerd in traditionele religieuze organisaties, maar volgens onze criteria zijn dat gewoon gelovigen. Ik bedoel evenmin agnosten. Als ik nu aankondig dat ik zodadelijk wat boven u ga zweven – letterlijk – denkt u waarschijnlijk dat het mij in de bol is geslagen. Een agnost echter zal zeggen, wacht even tot het bewezen is dat levitatie niet bestaat.

Een agnost is een muntstuk. De ene kant munt de andere kant – inderdaad – kruis.

Ik ga u elf voorbeelden geven van religieuzerig gedrag.

1 Superioriteit van monotheïstisch religies.

Een bekende grap onder Joodse (hoofdletter) atheïsten in Amerika: er is maar een God en die bestaat niet. De grap is natuurlijk dat het niets uitmaakte hoeveel goden er zijn omdat ze allen bedacht zijn door mensen. Waarom kijken dan ook sommige ongelovigen neer op polytheïsme? Duizenden goden hebben – haha! – de hindoes. Ook ongelovigen doen lacherig over Australische aboriginals die bezwaar maken tegen poepen op hun heilige grond. Over de zuster van ons staatshoofd die met bomen spreekt. Bomen! Over de echtgenote van de vorige Japanse premier die naar Venus is gevlogen en elke dag een stukje van de zon eet. Over ambtenaren bij het Ministerie van VROM die in kabouters geloven. Maar hierin

bestaat geen relevant verschil met de opvattingen van joden, christenen en moslims.

Ik ben vaak op de Veluwe. Daar zijn veel grafheuvels uit de late steentijd. Ik noem die beschaving liever niet 'pre-christelijk'. Voor mij is het christendom niet de centrale identiteit van de lage landen. Maar op die heuvels wordt gepicknickt. Niet op zondag, uiteraard! Door reformatorische christenen in de bijbelgordel. Het gaat wel om een begraafplaats. Voor de afgodendienaars die ooit zulke fraaie klokbekers konden maken, hoeven we kennelijk geen respect te hebben. Wanneer ongelovigen op dit soort punten een kwalitatieve hiërarchie aanbrengen tussen verschillende godsdiensten, gedragen ze zich religieuzerig.

2 Een lijk toespreken.

Een belangrijk verschil tussen gelovigen en ongelovigen is dat de tweede groep bij een begrafenis of crematie het dode lichaam meestal niet pleegt toe te spreken. U kent het wel, 'Jongen, nu lig je hier in je kist en moeten we een nieuwe vierde man voor het klaverjassen zoeken.' Er zijn ook gelovigen die dit niet doen, uit het oogpunt van goede smaak. Andere gelovigen reppen in overlijdensadvertenties van 'afscheid nemen'. De religieuze conventie is dat een lijk wordt gekwalificeerd als het 'stoffelijk overschot' van de onsterfelijke ziel. Die kun je toespreken. Wie een conventie of een opvatting blijft volgen die wortelt in godsdienstige tradities die hij niet of niet meer deelt, is religieuzerig. Er bestaan uiteraard literaire kunstgrepen, zoals die van de auteur J. Bernlef, die een brief aan de lang geleden overleden schilder Giorgio Morandi schreef. Of nog mooier, de acteur Thom Hoffman die in de verfilming van Gerard Reve's roman *De Avonden* de hoofdpersoon Frits van Egters speelde en in die dagen brieven aan deze Frits schreef. Op deze manier – schrijven aan een fictief personage – luister ik wel eens naar het EO-programma 'Brieven aan God'.

3 Afwijzen van kannibalisme.

Herinnert u zich de algemene en wereldwijde walging toen een paar decennia geleden overlevenden van een vliegtuigongeluk in de Andes delen van de dode medereizigers hadden geconsumeerd om zich van de hongerdood te redden? Een rationele overlevingsstrategie, als het vlees tenminste niet is bedorven. Montaigne rechtvaardigde – al in de zestiende eeuw – antropofagie als de omstandigheden dat vereisten.

Hij wees terecht op de overeenkomst met het consumeren van Jezus' lichaam tijdens eucharistie. Later zou Montaigne nog hiernaar verwijzen in een totale aanval op de manier waarop de Spaanse kolonisten een hoogontwikkelde beschaving als de Mexicaanse vernietigden door bedrog, roof, moord en jawel...missie. Overigens consumeren ook protestanten tijdens hun heilig avondmaal stukjes van Jezus. Ik heb gemerkt dat veel ongelovigen het vanzelfsprekend vinden dat christenen regelmatig zo'n stukje Jezus eten. Maar stel eens dat degenen die wel degelijk geloven dat het brood tot vlees wordt en wijn tot bloed, zich te buiten gaan aan een kannibalistisch ritueel? Je getuigt van een onaanvaardbaar gebrek aan respect voor godsdienstige gevoelens. Het ten enen male afwijzen van kannibalisme blijft religieuzerig.

4 Een essentieel onderscheid aanbrengen tussen mensen en dieren.

Dieren hebben geen ziel. Het massaal dumpen van koeien-, varkens- en kippenlijken kunnen we dan ook geregeld op tv zien. Als de agrarische industrie weer eens een epidemie heeft veroorzaakt. Mensenoffers waren JHWH een gruwel, maar dierenoffers nam hij graag aan. Daarom is uiteindelijk ritueel slachten in Nederland toegestaan. De filosoof Peter Singer stelt dat wie dieren bewust en hevig laat lijden, geen enkel recht van spreken heeft over de 'heiligheid van het leven' van mensen. We weten overigens dat die 'heiligheid' van een mensenleven – soms spreekt men ook van de 'onaantastbaarheid' van het leven – wel losloopt. Dagelijks immers nemen politici, ambtenaren en ondernemers beslissingen waarvan ze weten dat die mensenlevens zullen kosten. Ze hadden hierbij ook andere keuzes kunnen maken, die minder mensenlevens vergen. Maar die keuzes vielen te duur uit of zouden de militaire bondgenoten niet bevallen. Laten we vriendelijk blijven, misschien hadden ze ook een keuze kunnen maken die meer mensenlevens kostte. Wanneer die levens ook daadwerkelijk zijn beëindigd, heerst er een ware obsessie met de 'stoffelijke resten' – een religieuze term die verwijst naar de onsterfelijke geachte ziel. Hele heldenverhalen in literatuur en film worden verteld over het vinden van lijken en het bergen daarvan. De overheden laten ook niet graag doodskisten zien met militairen.

5 Het verdedigen van voortplanting als een ongeconditioneerd mensenrecht.

Onvervreemdbaar, zeker, maar ongeconditioneerd? Tegen beperking hebben gelovigen bezwaren die men 'ethisch' pleegt te noemen, maar die vooral een onbelemmerde voortplanting willen dienen. Ga heen en vervult de gehele aarde, is het gebod voor de christenen. Andere religies doen hetzelfde. De religieuze aanwas komt niet meer als vroeger van de veroveringsoorlogen of van de handelsvoordelen. Zoals bij de Friezen, die zich tot het christendom bekeerden. Beking houdt tegenwoordig ook niet over, meestal een kwestie van huwelijk. Wat overblijft als groeimodel is de reproductie. Vanuit een humane en rationele ethiek is een reproductiemodel wenselijk dat de kinderen, ouders en samenleving zo weinig mogelijk problemen oplevert. Als ze kinderen willen, produceren volwassen mensen vanuit een stabiele relatie een, twee of drie exemplaren. Wie durft anno 2010 dat maximum van drie als eis te stellen? En nul aan onvolwassenen? Aan armen? Aan mensen met een slechte relatie? Met een ernstige geestelijke beperking? Met een riskante genetische afwijking? Medici proberen hieraan voorzichtig te morrelen – terecht - maar die stuiten op veel verzet. Internationaal gezien, wie stelt die eis van beperking aan ontwikkelingslanden die te gronde gaan aan overbevolking? Dat is paternalistisch en neokoloniaal. Men spreekt schande van de eenkindspolitiek in China. Dit taboe op conditioneren van voortplanting is niet rationeel, maar wel religieuzerig.

6 De neiging om in zaken van leven & dood de toon door godsdienstige organisaties te laten zetten.

De onschuldigste variant bieden ongelovigen die hun huwelijk laten inzegenen door een eigentijdse pater, met een aardig koortje van misdienaartjes, in een mooi, oud kapelletje. Wat een sfeer.

Ik bedoel meer de verplichte attitude om voorzichtig, delicaat en vooral niet aanstootgevend te spreken over abortus, euthanasie, homohuwelijk en stamcelonderzoek. Want in zaken van leven & dood zijn gelovigen immers, en religieuze managers in het bijzonder, per definitie experts. Instinctief (instinctief?) weten die al eeuwenlang hoe in deze zaken dient te worden gehandeld. Ook ongelovigen noemen Moeder Teresa een groot filantroop en de huidige

paus een groot theoloog. Hetzelfde bij imams. Hafid Bouazza wees er onlangs op dat het woord 'moslimgeestelijke' altijd voorafgegaan wordt door het adjectief 'vooraanstaand' of 'gezaghebbend'. Dat gezag heeft echter een keerzijde. Door hun draconische afwijzing van anticonceptiemiddelen – ook als bescherming tegen AIDS – hebben Agnes Gonxhe Bojaxhiu, Karol Józef Wojtyła en zijn opvolger Joseph Alois Ratzinger indirect bijgedragen aan genocide. Daarop worden ze echter nooit afgerekend.

7 Het toestaan van schenden van de lichamelijke integriteit op religieuze gronden.

Dat is bij wet verboden. Maar als het gaat om *rites de passage* uit een godsdienstige cultuur? Veel mensen hebben geen bezwaar als een besnijdenis religieus is gemotiveerd. Bij meisjes heet het in een negatieve framing terecht 'seksuele verminking', maar bij jongens geldt het nog steeds als een toegestane religieuze inwijdingsrite. Dat volwassenen zich laten besnijden, piercings en tatoeeringen laten aanbrengen, hun gelaat opmaken met traditionele oorlogskleuren? Prima en soms zelfs fraai uit esthetisch opzicht. Maar daarover moet wel de volwassen eigenaar van het lichaam over beslissen. Er kunnen medische argumenten zijn voor het besnijden van jongens. Maar een uitzondering maken voor besnijdenis uit louter godsdienstige motieven is religieuzerig. Ik sla nu even de potentiële geestelijke verminking via het confessioneel onderwijs over. Ein zu weites Feld.

8 Tolerantie beschouwen als een deugd.

Tolerantie wordt vaak beschouwd als een vorm van waardering voor andere opvattingen en gedragingen dan de onze. Hoezo waardering? Toen Eduard Douwes Dekker in 1859 koos voor het pseudoniem Multatuli, bedoelde hij dat hij veel had geleden. Niet dat hij vanuit een positieve grondhouding naar de Nederlandse koloniale exploitatie keek en als bruggenbouwer daarvoor begrip wilde scheppen.

Wij hoeven religie niet mooi te vinden. Woestijngevolgen hoeven homoseksualiteit niet mooi te vinden, maar ze moeten wel hun homoseksuele medeburgers met rust laten. Je kunt tolerantie heel wel formuleren als: 'Je ergert je kapot aan het gedrag van anderen, maar meent dat ze zich binnen de kaders van een democratische rechtstaat mogen gedragen zoals ze willen.' Tolerantie en het verlenen van respect zijn religieuze deugden geworden, in tegenstelling tot

haat. Je moet niet alleen tolerantie en respect tonen in je gedrag, maar die vooral in je ziel verinnerlijken. Een religieuze deugd die daaruit voortvloeit is vergeving. Die heeft te maken met zielenrust. Degene die jou iets heeft aangedaan, moet kunnen sterven zonder een onvereffende rekening van jouw kant. Jij moet bevrijd worden van je haat. 'Heb je vijanden lief, wees goed voor wie jullie haten, zeggen wie jullie vervloeken, bid voor wie jullie slecht behandelen.' Aldus Jezus van Nazareth. Vooral dat bidden is kwetsend. Gelovigen zeggen wel eens tegen ongelovigen: 'Toch bid ik voor je. Dat je God toelaat in je hart.' In het denken over haat, zoals dat is vastgelegd in wetten en regels, speelt heel sterk een christelijke ethiek een rol. Uiteraard zijn er veel abjecte redenen om anderen te haten. Omdat ze een andere huidskleur hebben, een andere seksuele geaardheid, in een ander land zijn geboren, een andere leeftijd hebben, noem maar op. Situaties waar die mensen niets aan kunnen doen. Terecht worden de overtreders vervolgd. Maar er zijn daarnaast uitstekende redenen om te haten. Denk aan degenen wier leven is vernietigd door individuen, groepen of systemen. Iemand heeft je partner of je kind vermoord. Een groep heeft je familie uitgemoord. Een systeem heeft je etnische groep uitgemoord. Haat is dan uiterst begrijpelijk.

9 Een seculiere meerderheid mag niet zijn wil opleggen aan een kleine religieuze minderheid.

Dat de bevindelijke SGP Nederlandse wetten en regels, alsmede door ons land ondertekende internationale verdragen aan haar laars lapt, moet kunnen in een democratische rechtsstaat! Wie deze partij toch wil aanpakken, bedreigt de fundamenteën van onze rechtsorde! O ja? Maar hoe zit het dan met pedoseksuelen? Eveneens een kleine minderheid die een grote meerderheid met haar wetten en regels tegenover zich vindt? Maar wie een kleine religieuze minderheid toestaat om wetten en regels te overtreden en even vanzelfsprekend dat recht aan een kleine andersoortige onthoudt, denkt religieuzerig.

10 Klagen over het steeds meer verdwijnen van bijbelkennis bij de jongere generatie.

'O tempora, o mores'. De Britse dichter en prozaschrijver Sir Andrew Motion, tot vorig jaar poet laureate, is van mening dat schoolkinderen meer over de Bijbel moeten leren omdat bijbelkennis een essentieel onderdeel van hun culturele bagage vormt. Ieder jaar, zo constateert Motion, beginnen studenten aan bijvoorbeeld de

studie Engelse literatuur zonder dat zij ook maar iets van de Bijbel weten. Hij neemt het die studenten niet kwalijk, maar zij zijn volgens hem door dit gebrek aan culturele bagage simpelweg niet in staat om de diepe Bijbelse wortels van de literatuur te herkennen en te begrijpen. Motions betoog lijkt erg op een klacht van George Orwell uit 1943. In *The English People*, tweede paragraaf 'The Moral Outlook', constateerde hij tot zijn ongenoegen dat het gebruikelijk is jonge mensen tegen te komen die de verhalen uit de bijbel niet meer kennen. Een halve eeuw later verzuchtte Jaap Goedegebuure in de inleiding van *De Schrift herschreven* precies hetzelfde over zijn Tilburgse studenten als Motion over zijn Londense. Ik ben het roerend eens met de constatering dat het verdwijnen van bijbelkennis schadelijk is voor onze culturele traditie. Behalve de literatuur wemelt ook de beeldende kunst en de muziek van verwijzingen naar de Bijbel.

Toch knaagt er iets. Aan deze klacht zou namelijk een andere moeten worden toegevoegd. Bijna niemand klaagt op dezelfde manier en vooral, met hetzelfde aantal decibels over het steeds meer verdwijnen van de kennis van de Griekse en Romeinse cultuur. Een halve eeuw geleden was een meerderheid van de universitaire studenten bekend met de antieke cultuur, al moeten we het gehalte van die kennis ook weer niet overdrijven. In de loop van de jaren zeventig werd deze groep een minderheid. Tegenwoordig is die academische minderheid nog veel kleiner en gelden gymasia vooral als een opleiding die de kinderen van de elite van de nieuwe rijken adequater moet voorbereiden op een glanzend carrièrenetwerk. Niet iedereen hoeft van mij Grieks of Latijn te kennen. Men kan de antieke cultuur ook in vertaling leren kennen. Als men maar weet dat het Cicero was die 'Ach, wat een tijden, ach, wat een zeden!' uitriep en bij welke gelegenheid hij dat deed.

Wie deze culturele verschraling niet alarmerend vindt in tegenstelling tot die van de afnemende bijbelkennis, is religieuzerig. Het is als die mensen die zich op de borst kloppen als ongelovige, maar daaraan onmiddellijk toevoegen dat zij ze de Bijbel een prachtig literair werk vinden. Dan moet u Shakespeare nog mooier vinden?

Shakespeare hebben ze wel eens in een eigentijdse bewerking op tv gezien. 'Er zijn dingen tussen hemel en aarde...' Ja, dat onthouden ze wel. Bij het woord beeldenstorm denken velen aan het begin van de tachtigjarige oorlog. Maar wie

hebben al die fallussen ook al weer van Griekse en Romeinse beelden laten afhakken? Wie staken de bibliotheek van Alexandrië in de brand?

11 Mensen reduceren tot hun religie.

Vaak worden problemen binnen groeperingen of problemen die individuen of groepen in de samenleving daarbuiten veroorzaken, gereduceerd tot louter (aspecten van) hun religie. Dat is nu precies wat gelovigen zo graag willen die hun godsdienst als enige of belangrijkste identiteit opvatten. Clitoridectomie is niet louter islamitisch, niet louter christelijk, maar een tribaal gebruik in delen van Afrika. Dat geldt ook voor pletten van meisjesborsten met een strijkijzer in Kenia. Dichter bij huis: is er een essentieel verschil tussen eerwraak en bloedwraak? De claim van een sharia als parallel rechtssysteem is evenmin louter islamitisch. Denk aan het sharia-achtige oordeel van de Belgische kardinaal Danneels dat de bisschop van Brugge niet hoefde te worden vervolgd voor misbruik van zijn neef omdat een en ander in de familiesfeer was opgelost. Het gaat wel om een strafbaar feit. Het gegeven dat het economisch al heel lang slecht gaat met sommige islamitische landen – Egypte was vlak na de oorlog welvarender dan Portugal – heeft te maken met een rijke elite die niet geïnteresseerd is in de rest van de bevolking. Ook met extreem hoge geboortecijfers. Kijk naar het Pakistan van nu.

Terug naar Nederland. Dat onze natuur door opeenvolgende regeringen stelselmatig wordt vernietigd, komt toch niet door het *christendom* van het CDA, maar door de traditionele invloed van boeren, vissers, projectontwikkelaars en wegebouwers binnen deze partij. Een omgekeerde reductie tot aspecten van religie - mooie dingen – hanteren we zelden. Wij houden van Brueghel en Bach, Vermeer en Messiaen, niet omdat ze tijdens hun leven als devote christenen golden, maar omdat we hun werk weergaloos vinden.

Terzijde: velen onder u menen dat u de democratische rechtsstaat in het bloed zit, maar denken ‘feodalerig’ over de monarchie. Net als Multatuli vroeger. Maar dat is een ander verhaal. Ik wil u nu bedanken voor de prijs. De afgelopen tijd waren er allerlei mensen die vroegen wat vrijdenkers waren. Ik had kunnen verwijzen naar

uw site. Maar bedacht dat ik misschien moest antwoorden wat ik zelf van vrijdenkers vind. Met alle begrip voor hun vreselijke situatie, - leven in een totaal door religie gedomineerde samenleving - deel ik weinig met de negentiende-eeuwse zendingsijver om gelovigen te bekeren tot een exit. Zoals de Amerikaanse auteur Cormac McCarthy in zijn laatste roman *The Sunset Limited* (2006) een personage laat verklaren aan wie hij een grote hekel heeft: ‘The village atheist whose single passion is to revile endlessly that which he denies the existence of in the first place.’ In Nederland moet je niet als de dorpsatheïst dag in dag uit bezig zijn met iets waarvan je het bestaan ontkent. Hier gaat het in eerste instantie om politieke en demografische minderheden die hun macht proberen te behouden door zich te beroepen op het primaat van religie en hun oude glorie van mannenbroeders en het Rijke Roomse Leven. In tweede instantie om gelovigen – ik noemde al de SGP, maar het geldt ook voor sommige moslims – die de grondwettelijke godsdienstvrijheid aanvoeren als argument om wetten en regels te mogen negeren. Bikkelaar moeten we optreden daartegen, zeker. Maar het liefst samen met seculiere gelovigen. Die zijn er. Ze stemmen niet op CDA, ChristenUnie of SGP, omdat ze religie geen determinator voor de dagelijkse politiek vinden. Er zijn katholieken die eisen dat de paus een geestelijk leider wordt zonder meer. Geen hoofd van een soevereine staat.

Ook veel ongelovigen past enige bescheidenheid. Geloven is uiteraard een verregaande vorm van cognitieve dissonantie. Helaas heerst cognitieve dissonantie ook onder niet-religieuzen. Ondanks de crisis van de afgelopen jaren, geloven velen nog in de heilzame werking van de vrije markt. In het nut van privatiseren. In de onbeperkte mogelijkheden van de techniek om de problemen op te lossen die economische groei en bevolkingsgroei veroorzaken. Het komende kabinet steunt op twee partijen die niet religieus zijn en desondanks inzake markt, groei en milieu aan eenzelfde vorm van cognitieve dissonantie lijden als het CDA. Sombarder nog: de cognitieve dissonantie over vrije markt en economische groei vindt men ook binnen PvdA en D66. The sky is the limit voor de traditionele partijen. Nog steeds. Maar hun God zullen ze daar niet vinden.

Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger? (2)

LEO MOLENAAR, 1945, Delft, 40 jaar leraar scheikunde (dertig op het Erasmiaans), gepromoveerd historicus (1994), biograaf van Marcus Bakker (2012) na Marcel Minnaert (2003)

In het eerste deel (zie de september editie van dit maandblad) ging de schrijver nader in op de verhouding van Erasmus tot de vermeende vijanden van staat en kerk in zijn tijd. In dit tweede deel gaat hij nader in op de verhouding van het oude Europa tot Turkije en legt hij de link naar het hedendaagse pacifisme.

De Turkse dreiging: de politiek-religieuze ontwikkelingen in Europa (1453-1530)

De politieke en religieuze ontwikkelingen in Erasmus' tijd waren stormachtig.

Voor de islamitische inwoners van Europa waren ze tegenstrijdig. De laatste heersers van de Saracenen, die term gebruikte Erasmus, werden in 1492 van het Iberisch schiereiland geveegd. Daarvoor in de plaats kwam een christelijk bewind, dat uitblonk in het onderdrukken van joden en islamieten. Kerkelijke vernieuwingen zoals ketterverbrandingen (*auto-da-fe's*) werden geëxporteerd. Erasmus was na de 'Lof der Zotheid' behalve voor de pest op zijn hoede voor de brandstapel; dit verklaart gedeeltelijk zijn reisdwang.

Waren de islamitische Europeanen uit het westen van Zuid-Europa weggedrongen, in het oosten waren geloofsgenoten aan de winnende hand. De Turken hadden de Grieken (Thessaloniki, 1440), de Serven (Kosovo, 1448) en de Bulgaren onderworpen. Na duizend jaar Oost-Romeins Rijk viel Byzantium, het oude Constantinopel, ten prooi aan de Turken (1453). Vanuit het nieuwe Istanbul ging de gloriëtocht van het Turkse kalifaat: het Ottomaanse Rijk voort. In Italië werd Otranto ingenomen (1480): paus Sixtus IV vluchtte tijdelijk naar het Franse Avignon. Een bekwame heerser na 1520 was Soeleiman de Grote, die op zee werd bijgestaan door zeerovers zoals Kheir ed Din (Barbarossa). De Turken namen Macedonië in en Dacië, bezetten het kruisvaarderseiland Rhodos (1522), veroverden Belgrado, verpletterden de Hongaren bij Mohacs (1526) en belegerden Wenen (1529). Hun troepen, met aan het hoofd de 'Janitsjaren', ontheemden christenkinderen, overstroomden de Donaulanden. Zij gaven de bezetting van Wenen op maar zetten daarop Neder-Oostenrijk op beestachtige wijze in

vuur en vlam. Die strijd was in 1530 onbeslist. Het hart van Europa werd bedreigd.

De reacties van de christelijke vorsten en de paus waren lauw, hoewel ze in 1518 gezamenlijk hadden opgeroepen tot een nieuwe 'kruistocht'. Zij hadden hun eigen conflicten waarin de Turkse opmars zijdelings een rol speelde. Zij betwistten elkaar onder meer de Italiaanse bodem. De Franse koning Frans I eigende zich grote delen van Noord-Italië toe. In 1526 sloot Frans I een verbond met paus Clemens VII en de meeste Italiaanse vorsten tegen Duitskeizer Karel V. Toen Karel V deze Frans I gevangen nam, was die zelfs bereid een pact te sluiten met de Turkse kalief. Het leger van Karel V plunderde Rome (*Sacco di Roma*, 1527).

Ook de religieuze ontwikkelingen hadden ernstige politieke consequenties. Pleidooien voor de hervorming van de Kerk, zoals die van Erasmus, werden op scherp gezet toen de Duitse monnik Martin Luther zijn 'Stellingen' over de aflaat op de kerkdeur van Wittenberg spijkerde. Hij werd geëxcommuniceerd (1520), waarna hij werd beschermd door Duitse vorsten die daar hun politieke beweegredenen voor hadden. Luthers daden startten de Reformatie, die tal van opstanden en omwentelingen in gang zou zetten. Toen bleek dat Erasmus niet zou meegaan met diens scheuring van de Kerk, nam Luther hem zwaar onder vuur.

Wat de Turkse dreiging betreft vatte bij Luther de opvatting post dat het geen zin had zich te verdedigen tegen de Turkse troepen, omdat die de wraak van God waren voor de corruptie van de Kerk. Erasmus' Engelse vriend Thomas More klaagde daarom Luthers protestanten aan: hij verweet hen dat zij zich ontpopten als sekteleiden van de profeet Mohammed, die de weg plaveiden voor de Turken om het christendom omver te werpen¹.

Ten tijde van de *Dulce Bellum* had Erasmus zich de politieke ontwikkelingen veel zonniger voorgesteld. Hij was toen adviseur geworden van Karel V, had gecorrespondeerd met de veelbelovende Hendrik VIII en verwachtte goeds van de 'achtenswaardige' Leo X, de opvolger van

oorlogspaus Julius II. Hoe anders was het gelopen! Op die fundamentele veranderingen had hij intuïtief gezinspeeld in de *Querela Pacis* (1517).

Hij voelde zich solidair met de christenen die zich in Midden-, Zuid-, en Oost-Europa verweerden tegen de Turkse aanvallers. Was het niet *gerechtvaardigd* zichzelf tegen de Turken te verdedigen als men zonder reden werd aangevallen? Hield Luthers opstelling geen schandelijk verraad in? Kon hij zijn idyllische verhaal over ‘vreedzame coëxistentie’ van Turken en christenen staande houden als een half werelddeel onder de voet werd gelopen? Het maakte toch uit onder welk, *zelfverkozen* gezag men als burger wenste te leven?

Hij beseftte dat hij zijn wending in het vredesvraagstuk moest funderen. Hij was vastbesloten als intellectueel zijn stem te laten horen. Had hij niet vaak gezinspeeld op een *Republiek der Letteren* en verkondigd dat het de plicht van geleerden en kunstenaars is om met hun bijzondere gaven te strijden tegen de heerszucht van de vorsten? Moest hij dan niet uitspreken dat het *principeel* gerechtvaardigd was zich te verdedigen tegen de Turkse aanvallers? Moesten de christelijke vorsten dan niet het voortouw nemen, omdat er nu eenmaal geen andere leiding voorhanden was? Zo moet *De Bello Turcis* ontstaan zijn.

Ultissima Consultatio De Bello Turcis Inferendo (‘Over de oorlog tegen de Turken’, 1530)

Op de keizerlijke Rijksdag in Augsburg kwamen in 1530 de Europese vorsten bijeen om te beraadslagen over het Turkse gevaar. Aan de vooravond publiceerde Erasmus zijn geschrift ‘Over de oorlog tegen de Turken’ in de vorm van een vertelling bij Bijbelsalm 28, geschikt om de vroomheid én de strijdbaarheid te bevorderen². De psalm bezingt de ‘wind’ van God, de ‘stem des Heren’, de *Vox Domini*. In Erasmus’ metafoor waren de Turken deze stem van God die de christelijke burgers oproept tot een beter leven in moreel opzicht. Hij waarschuwde voor het bagatelliseren van het Turkse gevaar. Het gevolg van het onophoudelijk oorlogvoeren tussen de christelijke vorsten was dat een groot deel van Europa in de schoot van de Turken dreigde te vallen. De zonden van de christenen bleven voor hem het grootste gevaar: daardoor biedt deze publicatie eerder een duister portret van

christenen dan een afschrikwekkend beeld van Turken.

Erasmus wees erop dat de Turken sinds 1451 twee christelijke keizerrijken, twaalf christelijke koninkrijken en tweehonderd steden hadden veroverd! De christenen moesten met een rein hart een gerechtvaardigde verdedigingsoorlog tegen de Turken voeren, eensgezind en eendrachtig, onder de banier van Christus: “Zoals niet elke oorlog tegen de Turken rechtvaardig en vroom is, zo is het evenzeer mogelijk dat het niet bieden van tegenstand niets anders betekent dan het uitleveren van de christelijke zaak aan zeer wilde vijanden en het in de steek laten van onze broeders die onderdrukt worden in hun onwaardige knechtschap.”

Deze stellingname van Erasmus werd onmiddellijk gevolgd door een reeks waarschuwingen tegen degenen die er misbruik van wilden maken. Zo schreeuwde het gewone volk om een ‘oorlog met de Turk’ terwijl het vergat dat Turken niet alleen ‘mensen’ zijn maar óók ‘halve christenen’. Ook dacht het gemene volk dat een Turk gedood mocht worden als een dolle hond, eenvoudigweg omdat hij een Turk was. Dat was volgens het burgerlijk recht zelfs niet toegestaan jegens de joden (!), betoogde Erasmus. Joden en Turken dienden uitsluitend wegens hun misdaden te worden gestraft en niet om hun geloof. Veel mensen vroegen zich onvoldoende af of er een rechtvaardige grond was voor oorlog en of het in alle gevallen nuttig was de wapens op te nemen en een vijand te prikkelen die daardoor de christenen nog heftiger kon vervolgen. De Turken werden door velen als zeer wreed afgeschilderd, maar de christenen waren niet minder wreed bij hun interne twisten. Als voorbeeld haalde Erasmus het recente bloedbad aan in de Gelderse stad Asperen.

Erasmus wilde niet functioneren als pleitbezorger voor de hebzucht en de oorlogsgroes van tal van vorsten. De Kerkvorsten wilden een pauselijke oorlog tegen de Turken om met de geroofde schatten de bouw van de Romeinse Sint Pieter, de Jacobuskerk in Santiago de Compostela, een klooster voor de monniken in de Sinaï, de dijken in Vlaanderen of de verhoging van hun jaarwedde te bekostigen: hun enige oogmerk was geld, of ze nu paus Pius II of Bernard van Clairvaux heetten. Hij gaf felle kritiek op de predikers van een nieuwe kruistocht en de herovering van het heilige land. Ook was het volgens hem volstrekt onjuist dat iemand die sneuvelde in de strijd tegen de

Turken direct in de hemel zou komen (!); dat was alleen weggelegd voor mensen met een zuiver geweten. Daartoe was in de eerste plaats een morele vernieuwing noodzakelijk: "Wij moeten deze afschuwelijke Turk *uit ons eigen hart* verdrijven, dat wil zeggen de afgunst, de eerbij, de heerszucht, de aanmatiging, de goddeloosheid, de wellust, het bedrog, de ergernis, de haat en de nijd."

Door al deze mitsen en maren kan het lijken alsof Erasmus niet van harte opriep tot de verdediging tegen de Turken. In een polemiek met Luther bleek dat het hem ernst is. Luther wees het verzet tegen de Turken immers van de hand, omdat God met de hulp van de Turken de misdaden van de christenen bestraft. Erasmus stelde daarentegen dat de verdediging gerechtvaardigd was voor de christenstrijder met een reine ziel: de Turken konden uiteindelijk verdreven worden indien de christenen de oorzaak van Gods toorn wegnamen.

Sommigen, schreef Erasmus, beweerden dat men beter onder Turkse heerschappij kon leven dan onder de christenvorsten en de paus: dat soort lieden hadden een slavenziel. De Joden hadden immers een beter leven onder een christelijke heerschappij dan de christenen ooit onder Turkse heerschappij zouden krijgen. Anderen zeiden weer dat de Turken te sterk waren en dat zelfs een verenigd christelijk leger nooit zou kunnen winnen. Erasmus dacht daarentegen dat, al zouden de verliezen hoog zijn, met Gods hulp alles mogelijk was.

Ten slotte richtte Erasmus zich tot de *pacifisten*, die meenden dat christenen onder alle omstandigheden de vrede moesten bewaren en zichzelf dus niet met wapens mochten verdedigen. Zij hadden gelijk dat men alles moest doen om oorlog te vermijden, want die bracht tal van kwalijke gevolgen met zich mee zelfs als hij werd gevoerd voor een rechtvaardige zaak. De rekkelijke Erasmus ontkende echter dat zijn argumenten in de *Dulce Bellum Inexpertis* en de *Querela Pacis* noodgedwongen tot een absoluut pacifistisch standpunt moesten leiden. *De overheid* had het recht de zelfverdediging ter hand te nemen en zou alles moeten doen om zich ten koste van zo min mogelijk doden te verweren. Hoe kon een christelijke republiek bestaan als niemand de wapens wilde opnemen of de wetten wilde beschermen?

Er moeten nog één minpunt en één pluspunt uit het traktaat genoemd worden. Het minpunt houdt

het volgende in: om een oorlog tegen de Turken aannemelijk te maken begon Erasmus dit traktaat met een geschiedenis van het Turkse volk. Hij bleek zich zonder bronvermelding op ene Giovanni Egnazio te baseren die een negatief beeld schetste van de 'wreedheid' van deze 'barbaren'. Erasmus maakte daarvan gebruik bij zijn schildering van de Turken als instrument in de handen van een vertoornde God. Maar ondertussen bedreef hij *oorlogspropaganda*. Dat illustreert ten overvloede dat het hem ernst was met zijn oproep.

Het pluspunt is dat Erasmus wellicht een antwoord wilde geven op de onverdraagzaamheid en de vervolgingen in Spanje. Erasmus ontwikkelde de idee dat indien christenen in Oost-Europa duurzaam onder heerschappij van de Turken kwamen, zij de wettigheid van die regering moesten erkennen. De Turkse overheid diende van haar kant de geloofsvrijheid van alle onderdanen, ook die van joden en christenen, te garanderen. Andersom moest dat ook gelden voor Turken en joden onder christelijk bestuur. Het lijkt mij dat dit standpunt uitzonderlijk is, al zal het indertijd in de politieke theorie wel vaker naar voren zijn gebracht: *hij kiest in ieder geval de weg van duurzame verdraagzaamheid en tolerantie ongeacht de aard van het bestuur*. Willem van Oranje zou de overheid *deze politiek* voorschrijven in het na 1568 bevrijde deel van de Nederlanden.

De crisis van Europa in de zestiende eeuw

Erasmus had zich kennelijk losgemaakt van zijn absolute pacifisme. De Turkse krijgers leken op een Ottomaans Rijk af te steven waarvan de omvang vergelijkbaar werd met die van het Romeinse Rijk: het zuiden en oosten waren reeds in hun macht en zij rukten op naar het noorden en westen. *Het geestelijke bestaan van Europa, zijn beschaving en politieke cultuur, stond op het spel*. Het moet Erasmus als Renaissanceman niet onberoerd gelaten hebben dat de bakermat van de beschaving, Griekenland, aan de Turken was onderworpen. Erasmus zag, net als zijn vriend More, de Turkse legers langzamerhand als een dodelijk gevaar.

Daarom voelde hij zich verplicht zijn stem als geleerde en intellectueel leidsman van Europa te laten horen. Velen zouden zijn oproep te kwader trouw interpreteren: vorsten en bisschoppen ongetwijfeld, de 'protestanten' en de 'pacifisten' evenzeer. Dat mocht zo zijn: *Erasmus kon niet anders*.

Erasmus kon niet weten hoe de Turkse uitdaging zou aflopen. In 1571 werden de Turken in de buurt van Lepanto verpletterend verslagen door een coalitievloot onder leiding van de Spaanse koning Filips II die op dat moment tevens een oorlog om de Nederlanden voerde. Een eeuw later (in 1687) werden de Turken te land door legers van Duitsers, Oostenrijkers, Polen, Venetianen en Russen vernietigd bij het Hongaarse Mohacs. Uiteindelijk waren de Turkse legers verslagen door coalities van christelijke vorsten. Daarop begon de gestage teruggang van het Ottomaanse Rijk tot 'Turkije' aan het eind van de Eerste Wereldoorlog werd teruggebracht tot het huidige grondgebied.

Erasmus als 'absoluut pacifist' (1936)

Dan een sprong van vier eeuwen. In de twintigste eeuw stond Europa opnieuw voor een existentiële crisis. In 1933 was Hitler in Duitsland aan de macht gekomen. Democratie en beschaving stonden op het punt weggevaagd te worden. In Duitsland gonsde het van de herbewapening. Wat te doen?

De pacifistische bewegingen waren betrekkelijk sterk omdat in landen zoals Engeland en Frankrijk, die de Eerste Wereldoorlog hadden gewonnen en daarbij waren leeggebloed, geen enkel enthousiasme bestond voor een nieuwe confrontatie. In pacifistische kring woedde een heftig debat over de opstelling jegens het fascisme. Opnieuw kon het *vermeende* absolute pacifisme van Erasmus' *Dulce Bellum Inexpertis* zich, althans in Nederland, in een grote belangstelling verheugen.

In 1924 schreef de jeugdige historicus Johan Huizinga in korte tijd een biografie van Erasmus, waardoor een fletse karikatuur van deze gigant in omloop kwam. Huizinga schiep het beeld van een egocentrische kamergeleerde die, als het erop aankwam, lafhartig terugweek voor de consequenties van zijn opvattingen. Het is een bizar geschrift dat nog steeds, overvloedig geïllustreerd en in grote oplagen, nieuwe generaties moet inwijden in de betekenis van Erasmus. Huizinga maakte de elementaire fout van elke onervaren, overmoedige biograaf: het verwisselen van het portret van de hoofdpersoon met een onbewust, psychologisch zelfportret³. Over Erasmus als pacifist schreef Huizinga op één plaats dat hij de *Dulce Bellum Inexpertis* "in samenhang zou bezien" om te bestemder plaatse het oordeel te vellen dat het geschrift werd

gekenmerkt door "een academisch misprijzen uit de studeerkamer". Deze biografie kan met één zin van Conrad Busken Huet (1882) worden afgedaan⁴: "Wij nemen het Luther noch Calvijn kwalijk te zijn gestorven in hun bed, hoewel beiden onschuldig bloed op hun geweten hadden; maar Erasmus die nooit een vlieg kwaad deed, nooit om een ander zwaard vroeg dan zijn pen, Erasmus noemen wij laf, omdat hij terugdeinsde voor de brandstapel."

Huizinga's beeld van Erasmus als kamergeleerde schiep optimale ruimte voor een alternatieve interpretatie van Erasmus als held in de strijd voor de vrede. Daarvoor zorgden in de jaren dertig intellectuelen zoals Nico van Suchtelen, Bart de Ligt en L.M.G. Kooperberg. In hun kielzog propageerden publicisten zoals Jan en Annie Romein en G.J. de Voogd het beeld van de pacifistische Erasmus⁵.

Het boek *Oorlog; Feestgelag ter ere van Erasmus* van Van Suchtelen trok de meeste aandacht in het *Erasmusjaar* 1936 (400 jaar na Erasmus' dood). De schrijver was de alom gerespecteerde directeur van de Wereldbibliotheek (WB) en een bekend pacifist. Hij nam het initiatief de *Dulce Bellum Inexpertis* zélf te vertalen en bovendien een eigentijds gesprek te fingeren over de actualiteit van oorlog. Hij goot dat in de vorm van een *Samenspraak* met figuren uit de *Colloquia* van Erasmus⁶. Dezelfde WB bracht in 1969, weer een herdenkingsjaar, een Brusselse radiolezing van Van Suchtelen uit 1936 uit samen met een herdruk

van deze vertaling. Mogen we Van Suchtelen dankbaar zijn voor het op grote schaal bekendmaken van deze tekst, dan geldt dat toch niet voor de context waarbinnen hij die plaatst. Hij voert Erasmus op als "voorloper van het moderne pacifisme", maar stelde: "Over de oorlog tegen de Turken, die hij beschouwde als een politieke manoeuvre om de versplinterde christenheid weer tot eenheid te brengen, schreef Erasmus een apart werkje *De Bello Turcico*." Zowel de titel als deze omschrijving van de inhoud van *De Bello Turcis* blijkt in het licht van bovenstaande verhandeling een vergissing te zijn.

De pacifistische predikant Bart de Ligt schreef in dat jubileumjaar zijn *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*. Hij citeerde omstandig uit de vertaling van Van Suchtelen en noemde de *Dulce Bellum* “één krachtige veroordeling van de krijg” van “Europa’s eerste grote journalist” (een term van Huizinga). Het blijkt dat De Ligt de *Querela Pacis* kende, zowel in het Engels als in het Duits, maar het eerder behandelde sleutelcitaat over de wenselijkheid van een oorlog tegen de Turken was hem niet opgevallen. Hij suggereerde niet dat hij *De Bello Turcis* kende.

Vanuit een filosofische invalshoek schreef de mij onbekende Kooperberg in maart 1936 zijn *Erasmus als Vredeskampioen*. Hij had op zijn beurt de *Dulce Bellum* ontdekt, waarover hij pagina’s volschreef. Hij vond het standpunt ten aanzien van de Turken “ietwat vreemd”, maar Erasmus werd nu eenmaal bezielde door “een ware hartstocht tegen oorlog, tegen geweld in het algemeen”. Ook Kooperberg kende de *Querela Pacis*, merkte Erasmus’ pleidooi voor *arbitrage* in internationale verschillen op, maar zag eveneens het sleutelcitaat over het hoofd. Hij merkte in een voetnoot op dat Erasmus een tractaat had gewijd aan *De Bello Turcico*, of eigenlijk de *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo*, waarin “Erasmus de in die dagen gangbare opvatting van (in kerkelijke zin) geoorloofdheid van bestrijding der Turken als een ‘goed werk’ bestreed”. Dus: als Erasmus de verdedigende oorlog tegen de Turken noodzakelijk vond, maar die als ‘heilige oorlog’ van de hand wees, attendeerde deze Kooperberg *slechts op dat laatste*. Indien Van Suchtelen deze passage heeft gelezen vóór hij zijn eigen *Oorlog* schreef, en niet de moeite heeft gedaan *De Bello Turcis* te raadplegen, kan dit citaat van Kooperberg hem hebben verleid tot de verkeerde beoordeling.

Overigens geven deze publicaties uit 1936 aan hoe knap Huizinga zich met zijn Erasmusbiografie

buiten de actuele discussie had weten te plaatsen. Dat laat onverlet dat de rijpe Huizinga toentertijd een belangwekkende, cultuurhistorische studie had geschreven in Erasmus’ geest⁷.

Erasmus was dus door Huizinga neergezet als een twijfelende kamergeleerde en kwam door Van Suchtelen en de zijnen plotseling naar voren als een stoutmoedige strijder tegen de oorlog. De laatsten hadden op dat moment behoefte aan een historisch voorbeeld van een

absoluut pacifist. Met de machtsovername van Hitler was de kleine, pacifistische beweging immers wereldwijd gespleten. Een deel ervan keek naar de concrete politieke situatie en wilde tóch bewapenen tegen het fascisme. Een ander deel nam het pacifisme absoluut en weigerde deelname aan de bewapening én aan een eventuele oorlog in het verlengde ervan.

Welnu, Erasmus had in een periode geleefd waarin de schrik van de Turken over Europa had gewaard. Hij was opgetreden voor een absoluut pacifisme, en dat was precies waarvoor Van Suchtelen en De Ligt hadden gekozen. Zij hadden een ongefundeerd, opportunistisch beeld van Erasmus gecreëerd, dat naast de tegenpool van Huizinga een eigen leven ging leiden.

In de jaren negentig van de 20^e eeuw viel Erasmus finaal van zijn sokkel. Terwijl het beeld van Hendrik de Keyser in 1998 weer op zijn voeten werd gezet, deed de historicus Jan van Herwaarden tijdens de gebeurtenis om dit te vieren een stap vooruit. Hij ging eindelijk terug naar de bronnen. Is dat een verdienste, tegen de interpretatie van Van Herwaarden⁸ heb ik nochtans grote bezwaren.

Erasmus als kleinburger (1998)

De schrijver Marcel Möring citeert elders in deze bundel uit de studie van Van Herwaarden: “Erasmus kon zich niet voorstellen dat de ene christen gelaten kon toezien dat de ander in doodsgevaar kwam te verkeren, alleen maar omdat hij zich niet aan een paar door mensen vervaardigde regels hield. Toch blijft de vraag: tot hoever strekte die verdraagzaamheid? [...] Gold zijn verdraagzaamheid fundamenteel andersdenkenden? Neen. Strekte zijn tolerantie zich bij voorbeeld ook over joden uit? Neen. Golden Erasmus’ bezweringsen ook de christelijke houding jegens de islam? Neen.” En Möring concludeerde: Erasmus’ verdraagzaamheid beperkte zich tot de eigen groep en ook dan kende zijn tolerantie duidelijk grenzen.

Ik stap over het bewijsmateriaal heen in Van Herwaardens *Erasmus van Rotterdam: Beeld en Werkelijkheid*. Ik kan onvoldoende beoordelen of het geoorloofd is ‘venijnige’ anti-joodse opmerkingen van Erasmus uit de zestiende eeuw, waarvan we er hiervoor één aantreffen, op te sieren met de korte karakterisering “wel degelijk antisemitisme” van de twintigste eeuw. Mijns inziens zou een historicus daarvoor meer ruimte

moeten nemen en meer moeite moeten doen dan hier gebeurt. Daarbij dient beseft te worden dat Erasmus nu eenmaal ‘venijnig’ is: zijn spot en satire, zijn klachten en verwensingen zijn voor velen een reden om Erasmus na vijf eeuwen nog te lezen en na te volgen⁹.

Ik kan hier slechts ingaan op Van Herwaardens oordeel over Erasmus’ *De Bello Turcis* en dat vergelijken met mijn weergave van de inhoud. Ik citeer de hele passage: “Ook de islam mag zich traditioneel in een negatief getinte waardering van christelijke zijde verheugen en ook daarvan geeft Erasmus blijk, het duidelijkst in zijn roemruchte advies van 1529 aangaande de verplichting de christelijke wereld tegen de Turken te verdedigen. Hier zien we de pacifist Erasmus balanceren op de rand van geloofwaardigheid. Hoe begrijpelijk binnen de context van zijn tijd zijn opmerkingen ook mogen zijn, het is onweersprekelijk dat hier grenzen van verdraagzaamheid zichtbaar worden. Geheel volgens gedachtelijnen die ook in de kruistochtsideologie opgeld deden, riep Erasmus op om zoveel mogelijk te proberen door bekeringen de islam op de knieën te krijgen. Toegegeven, Erasmus stelde het moment van de oorlog zo lang mogelijk uit en hamerde voortdurend op de gevaren binnen de eigen wereld. Maar een oorlog tegen de Turken was hoe dan ook gerechtvaardigd. Dan is het onvermijdelijk dat Turks bloed moet worden vergoten en al aan het begin van zijn luisterrijke schrijverscarrière had Erasmus in zijn *Enchiridion* het opmerkelijke onderscheid gemaakt dat de Turken als Turken en niet als mensen – dus aan christenen gelijkwaardige schepselen Gods – zouden moeten worden geslachttofferd.”

Enkele kanttekeningen.

Erasmus publiceerde in 1530 (!) geen oproep tegen ‘de islam’, maar tegen de Turkse krijgers die voor Wenen stonden.

Het advies van 1530 is niet ‘roemrucht’ geworden, maar tamelijk onbekend gebleven. Het is in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek met zijn *Erasmiana* niet in een gangbare taal te vinden, slechts in het Latijn en Italiaans. Het is bij mijn weten de laatste honderd jaar niet in een discussie in Nederland gebruikt. Waarom? Gaf het problemen bij de interpretatie, is het door pacifisten weggemoffeld? Voer voor de kenners, lijkt mij.

Ik heb geprobeerd Erasmus’ *rekkelijke* pacifisme begrijpelijk te maken: dat is *niet* het absolute pacifisme van Van Suchtelen, De Ligt of Van

Herwaarden. Het verwijt dat Erasmus “balanceert op de rand van de geloofwaardigheid” is ongegrond. Erasmus was een fel tegenstander van de kruistochten, vandaar ook dat hij zich op zijn beurt moreel gerechtvaardigd voelt de roofoorlogen van de kant van de Turken af te wijzen. Erasmus wilde de Turken inderdaad tot Christus bekeren: niet door dwang maar door het dagelijkse voorbeeld van een christelijke levenswijze.

De oorlog tegen de Turken was “hoe dan ook gerechtvaardigd”? Hij was dat vóór 1517 volgens de toen vijftigjarige Erasmus zeker *niet*.

Zonder de passages uit de *Enchiridion* (‘De Ponjaard’) te kennen constateer ik dat de beweerde strekking in de door mij behandelde geschriften niet voorkomt; wél veel passages die het tegenovergestelde beweren. De vloeiende lijn in Erasmus’ “luisterrijke carrière” lijkt me een constructie van Van Herwaarden.

Indien Erasmus opriep tot oorlog zou er daardoor extra Turks, Duits, Frans, enz bloed kunnen vloeien? Uiteraard, en daarmee komt het citaat van Busken Huet, dat ik hiervoor tegen Huizinga gebruikte, op losse schroeven te staan. Zo ‘roemrucht’ is dat advies trouwens, dat Huizinga en Busken Huet het niet kenden. Erasmus was zich van die zware verantwoordelijkheid bewust: Van Herwaarden beseft dat niet eens, zo lijkt het.

Het moet me van het hart dat ik elke afzonderlijke zin én de gehele argumentatie van Van Herwaarden *gezocht* en gemakzuchtig vind. Ze lijken me ingegeven door een verkeerd begrepen ‘multiculturalisme’ waarover inmiddels veel te doen is geweest. Los van de context wordt een ‘oorlog tegen de Turken’ van 1530 geïnterpreteerd als een moreel oordeel in het Rotterdam van het jaar 2000! Goed, de passage is al weer vijf jaar oud! Dat zegt alles.

Conclusies

1. In een tijd dat de militaire dreiging van de Turken toenam, probeerde Erasmus de argumenten vóór deze oorlog te ontzenuwen. Als vijftigjarige schreef hij een brochure, waarin hij bijna een *absoluut* pacifisme propageerde.
2. Toen de internationale situatie dramatisch verslechterde, achtte hij het zijn plicht aan te dringen op militaire zelfverdediging van Europa.
3. Die aandrang had niets te maken met een gebrek aan ‘verdraagzaamheid’ of een negatieve bejegening van ‘de islam’, maar wel met het zelfbehoud van de Europese beschaving zoals die

zich sinds de Oudheid en de Middeleeuwen had ontwikkeld en in de Renaissance nieuwe vergezichten voor de 'fraaie letteren' had geopend.

4. In mijn opinie blijft Erasmus, minstens in de kwestie van oorlog en vrede, een wereldburger die zijn verantwoordelijkheid heeft genomen voor een oproep tot gewapende *zelfverdediging* op een moment dat die weerbaarheid gerechtvaardigd en noodzakelijk was. In 1933 speelden soortgelijke afwegingen die het pacifisme eveneens voor velen tijdelijk buiten werking hebben gesteld. Het ideaal van het pacifisme bleek voor hen geen dogma, maar een richtlijn die uit noodweer tijdelijk kon worden opgeheven.

5. Erasmus heeft enkele van de meest indrukwekkende anti-oorlogsverhandelingen uit de wereldliteratuur op zijn naam staan. Hij schreef die voor de mensheid, voor zwart, bruin, geel en wit. Dus voor alle leerlingen van deze school. Halleluja.

Noten

1. R. Laffont, J. Boudet, E. Pognon, *Geschiedenis van Europa en de Europese geest*, Amsterdam 1960.
2. A.G. Weiler, Voorwoord bij de *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, XV, Amsterdam 1986.
3. Erasmus, *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo et Obiter Enarratus Psalmus XXVIII*, Omnia Opera XV, 31-82. A. Terme, Erasmus, *Guerra ai Turchi!*, Italiaanse vertaling met een voorwoord van I.F. Baldo, Rome 1996.
4. Huizinga, J., *Erasmus*, 1924. Geïllustreerde heruitgave Rotterdam 2001. Jacobsen, R., *Desiderius Erasmus en Portretten van Erasmus*, twee voortreffelijke 'verhalen' in L. Molenaar (red.), *Reindert Jacobsen; Een leraar met een verhaal, Erasmiaans Gymnasium*, Rotterdam 1998.
5. Busken Huet, C., *Het land van Rembrand*, Amsterdam 1882-1884; ook als *Inleiding* bij de eerste twaalf *Colloquia familiaria* van Erasmus (1522), Utrecht 1961. Dáárin staat het anti-oorlogsverhaal *Charon, de veerman van de*

onderwereld. In een ander twaalfstal staat het anti-oorlogsverhaal *Bekentenissen van de soldaat*.

5. Van Suchtelen, N., *Oorlog, Feestgelag ter ere van Erasmus*, Colloquium, Amsterdam 1936. Heruitgave als *Oorlog*, Amsterdam 1969.

De Ligt, B., *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*, Arnhem 1936.

Kooperberg, L.M.G., *Erasmus als Vredeskampioen*, Den Haag 1936.

Romein, J., Verschoor, A., *Erflaters van onze beschaving, Desiderius Erasmus*, Amsterdam 1956, 75-97.

Voogd, G.J. de, *Erasmus en Grotius. Twee grote Nederlanders en hun boodschap aan de tijd*, Leiden 1946.

Voogd, G.J. de, *Erasmus: strijder tegen de domheid en voor de vrede*, in *De pen als wapen*, Wassenaar 1970.

6. Erasmus, *Colloquia (Samenspraken)*, Utrecht 1960.

7. Huizinga, J., *In de schaduwen van morgen*, Leiden 1935.

Huizinga volgde hier in vele opzichten Erasmus' moedige en solitaire weg. Hij schetste een *visionair beeld* van de verworping op cultureel, politiek en wetenschappelijk terrein. Hij waarschuwde en riep op tot inkeer en verdediging van de bestaande cultuur. Hij deed dat *namens zichzelf* zonder zich op welke manier dan ook met een partij of beweging te engageren, wat hem op veel kritiek kwam te staan. Hij vervloekte de wetenschappelijke ontwikkelingen die geleid hadden tot de voorbereiding op het gebruik en de productie van *chemische en bacteriologische wapens*. Hij vond dat dergelijke wapens niet door wetenschapsmensen ontwikkeld, maar in naam van de mensheid verboden moesten worden. Wat Huizinga als biograaf niet had gekund, maakte hij wat mij betreft goed als cultuurhistoricus. Ik droeg een stelling in mijn dissertatie aan hem op naar aanleiding van een lange passage uit een franstalige brief aan Julien Benda (1933): "Het bijgeloof van de westerse beschaving neemt groteske proporties aan." De desbetreffende passage gaat over het geloof in de militaire doeltreffendheid van onderzeeërs, kruisers, gevechtsvliegtuigen en chemische oorlogsvoering.

8. Herwaarden, J. van, zie noot 3, 201-202.

9. Grunberg, Arnon, *De Mensheid zij geprezen. De lof der Zotheid 2001*, Amsterdam 2002.

Pol, Barber van de, *Lieve Erasmus, Verkeren met een denker*, Amsterdam 2002, 114-118.

HAIKU BONTJE

taal [godin van stand]:
hofnar nectar draak en kind
draaiwolk in mijn hoofd

De eerste mens in Noord-Korea?

JAN BONTJE (Rotterdam 1947) is o.a. columnist; was in de jaren 1970 lid van de redactie van 'De Vrije Gedachte' en is sinds 2007 redacteur van De Vrijdenker. Autodidact.

Enige tijd geleden zond de VPRO radio een reportage uit van filosoof en radiomaker Henk Weltevreden die vanuit Noord-Korea berichtte over de "Eerste Mens", die volgens de Noord-Koreanen in... jawel, Noord-Korea zou hebben geleefd, en wel 1 miljoen jaar geleden.

Uiteraard was deze stamvader aller mensen vlak bij het geboortehuis van De Grote Leider

gevonden. De evolutie had immers ten doel Hem voort te brengen? Op een kaart lopen rode lijnen vanuit die plek naar Japan, China, Afrika en Europa. Noord-Korea blijkt het centrum van de wereld, ja, het heelal! Andermaal wordt de historische missie van het Noord-Koreaanse volk bevestigd en de leugenachtigheid van de imperialistische propagandawetenschap, die beweert dat de eerste mens uit oostelijk Afrika stamt, ontkend. Men kon weliswaar nog geen honderdste procent van een greintje bewijs voor deze bewering leveren, maar het nieuwe geloofspunt past perfect in De Leer Van De Grote Leider Die De Waarheid In Pacht Heeft. De Grote Leider Kim Il-sung werd na zijn overlijden in 1994 benoemd tot Eeuwig President en zijn taken worden dus slechts *waargenomen* door zijn zoon Kim Jong Il. Deze Kim Jong-il wordt in zijn land

weliswaar aangeduid als de Geliefde Leider of de Generaal en binnen- en buitenland gezien als de machtigste man in het land, maar hij is niet het staatshoofd van Noord-Korea: officieel is zijn in 1994 overleden vader Kim Il-sung nog steeds, en wel voor eeuwig, president van het land. Tijdens zijn tastbare leven ontwikkelde papa de **Juche** of **Chuch'e** (letterlijk: 'zelfvoorzienendheid'), de Noord-Koreaanse interpretatie en vervolmaking van het marxisme-leninisme. Kim gebruikte dit begrip in ideologische zin voor het eerst in 1955 in een toespraak tot zijn gelovigen pardon kameraden. Aanvankelijk werd met *Juche* bedoeld: 'de proletarische revolutie is er voor het volk en het volk, de massa, moet worden geleid door een Grote Leider'. In de jaren zeventig van de 20ste eeuw werd *Juche* verdiept tot de *Juche* idee: 'De Grote Leider is als een vaderfiguur voor het volk en leidt het volk.' De Koreaanse Arbeiderspartij (de communistische partij) bindt de bevolking aan, pardon, verbindt de bevolking met, de Grote Leider.

Zoals gezegd: er is geen greintje bewijs voor de bewering dat 'de eerste mens' in Noord-Korea zou hebben geleefd. Hier doet zich echter wederom een interessant verschijnsel voor. Kloppen de feiten niet met de Leer? Dat is dan jammer voor de feiten. Zoals de Engelsen zeggen: *too bad for the facts*. En dat nu is het mooie aan het marxisme-leninisme-stalinisme en andere religies. Men past de feiten gewoon aan de Leer aan en klaar is kees. De boze buitenwereld wordt buitengesloten achter IJzeren Gordijnen of muren, en de oppositie sluit men op binnen vier muren of zonodig zes planken. Tegen het almaar wassende water van het beter weten in, sluit de stalinistische gelovige zich op in zijn eigen schijnwereld. Tot de druk van de werkelijkheid ook zijn kruik doet barsten.

Ideologisch?

ANTON VAN HOOFF, voorzitter De Vrije Gedachte

Altijd gedacht dat vrijdenken in de eerste plaats redelijk denken was, dat 'freie' en dus zeer uiteenlopende 'Gedanken' oplevert. Maar nu lees ik opeens dat we een heuse ideologie hebben. Dacht ik van geloofsdwang af te zijn en blijk ik in een sekte te zijn beland...

Het woord 'ideologisch' staat in het schotschrift dat op de bijeenkomst van 18 september verspreid werd. In plaats van te genieten van een prikkelende Anton-Constandselezing door Dap Hartmann gebruikten enkele van de negentig (!) aanwezigen de feestelijke gelegenheid om tegen het bestuur te stoken. Vooral aan mijn persoon schijnen vele steken los te zijn. Om mij zouden bestuursleden massaal wegllopen. Nou ja, de betrokkenen moeten zelf maar die groteske veronderstellingen weerleggen als ze daaraan behoefte hebben.

Het heeft geen zin alle foute beweringen in het pamflet recht te zetten. Het blaadje sloeg de toon aan waarmee communisten indertijd de anti-partijgroep de grond in traptten. Triest dat een man die onmiskenbaar verdiensten voor onze vereniging heeft gehad, zich tot dit miezerige gedoe verlaagt. Mijn oog bleef hangen bij het woord 'ideologisch'. Aan het conflict dat alleen in de geest van die paar verongelijkte lieden bestaat, zou een diepgaande 'ideologische' tegenstelling ten grondslag liggen. Sinds wanneer is vrij-denken een ideologie? Communisme, fascisme en nazisme, dat zijn ideologieën. Zulke seculiere religies pretenderen het definitieve antwoord te hebben en beroepen zich op vaststaande leerstellingen.

Dit zijn allemaal eigenschappen die haaks op het vrijdenken staan. Een echte vrijdenker zal een ander er nooit van betichten niet zuiver in de leer te zijn of 'ideologisch' fout te zitten. We zijn toch geen gereformeerd kerkgenootschap waarvan leden elkaar toetsen op rechtzinnigheid?

Dat staren naar elkaars navel is ook zo'n enorme energieverpilling. Groot is onze vereniging nooit geweest en zal zij ook nooit worden, gegeven het individualisme dat vrijdenkers kenmerkt. We hebben al onze beperkte kracht nodig om ons naar buiten te manifesteren: daar is een wereld te winnen.

Na de zitting sprak een jongeman mij aan. Hij was een van de niet-leden, die in verheugende groten getale ook erbij waren. Ik was bang dat hij opheldering wilde hebben over het pamflet, omdat hij niet gedacht had in zulk broeierig gezelschap terecht te zijn gekomen. Nee, hij had het gevoel bij *De Vrije Gedachte* wel thuis te zijn. Maar nu had hij gehoord dat er nogal wat Wildersianen bij DVG zaten. Ik heb hem gezegd dat DVG van oudsher naar links radicalisme neigde, maar dat er ontegenzeggelijk de laatste tijd mensen zijn die al vrijdenkend tot rechtse politieke standpunten komen. Ik voor mij, zei ik, kon me niet voorstellen, hoe een vrijdenker voor Wilders kon voelen. Maar ja, de gedachten zijn nu eenmaal vrij. En gelukkig maar dat vrijdenken geen ideologie is.

Psychogram

ENNO NUY

In mijn avondkrant, de NRC van 23 september lees ik dat Geert Wilders van onze minister van BuZa eist dat hij optreedt tegen de ambassadeur van Indonesië in ons land. De ambassadeur, Habibi, beschuldigt Wilders onder meer van haatzaaijerij. Op zijn beurt noemt Wilders deze kwalificaties beledigend. Nou en, denk ik dan, we hebben toch vrijheid van expressie en een recht op beledigen? Dezelfde vrijheid die Wilders gebruikte om een minister knettergek te noemen en de premier van een bevriende natie uit te maken voor een freak. Dus Wilders mag iedereen in Den Haag en daarbuiten schofferen maar is niet bereid zelf eens een belediging te slikken? Ik vrees dat we het psychogram van deze politicus toch eens moeten herschrijven. Heet dit niet meten met twee maten?

Wetenschap vanuit vrees is geloof

Reflecties op de emotionele grondslag van het wetenschappelijke denken.

FONS TEL (1941, Haarlem) autodidactisch vrijdenker

Nadere omschrijving van 'vrijdenken'

Bij het zoeken naar een antwoord op de vraag wat vrijdenken nu eigenlijk is, blijkt al spoedig dat het begin van de zoektocht niet ligt in allerlei uitwendige zaken, samen te vatten met de term: de 'objectieve werkelijkheid', de onafhankelijk van ons bestaande 'buitenwereld'. De werkelijkheid buiten onszelf is niet zinvol te benaderen zonder inzicht in datgene dat zich in onszelf afspeelt. Bovendien verwijst de term 'denken' in het begrip 'vrijdenken' naar een persoonlijk proces, een zaak die plaats vindt binnen het individu, en die zelfs, behalve als het gaat over de in een taal uitgedrukte resultaten, volkomen in dat individu opgesloten blijft. Zonder inzicht in, of op zijn minst enig besef van dat 'binnenwereldse' proces heeft het derhalve nauwelijks zin uitspraken over het vrijdenken te doen. Daarom begint onderzoek van het vrijdenken met datgene wat zich in een mens afspeelt.

(Uit: *De Vrije Gedachte*, informatiebrochure, 2006, p. 13.)

Vrijdenken

In *De Vrijdenker* van juli/augustus 2010 stonden twee interessante artikelen die qua strekking nogal tegenover elkaar stonden. In 'Vrij denken' schrijft Rob Arnoldus dat in het manifest van de Vrijdenkersvereniging *De Vrije Gedachte* gesproken wordt over het vrijdenken als een denken op basis van een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld dat gevormd is met slechts één wetenschappelijke methode. In zijn artikel komt hij tot de conclusie dat een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld "een irrationele gedachtecronkel is: een *contradictio in terminis*."

In 'Wetenschap is geen geloof' schrijft Paul Hopster daarentegen dat "wetenschap het verzamelde weten over wereld en werkelijkheid is, dat resulteert uit methodologisch onderzoek daarvan." Met andere woorden: alleen het wetenschappelijke denken resulteert in relevante kennis over wereld en werkelijkheid. Alle overige bronnen van kennis behoren blijkbaar niet tot 'het

verzamelde weten over wereld en werkelijkheid' en zijn dan ook niet als zodanig relevant.

Hier staan twee opvattingen van vrijdenken tegenover elkaar: het met rationele twijfels en onzekerheden doorspekte, maar daardoor pluriforme vrije denken, tegenover het met wetenschappelijke bewijzen zekerheid gevende, maar daardoor uniforme vrije denken.

Mijn keuze in deze is duidelijk: ik kies voor de eerste optie van vrijdenken. Daarbij is de definitie van vrijdenkerij, zoals die door de *Encyclopedie van de filosofie* (Boom, Amsterdam, 2007) gegeven wordt, voor mij richting gevend.

"Vrijdenkerij: de opvatting dat men zich in zijn denken uitsluitend door zakelijke evidenties en niet door autoriteitsgeloof moet laten leiden." Ik ga dus niet uit van de evidente tautologie dat het vrijdenken slechts mogelijk is op basis van een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld met slechts één methode, namelijk de wetenschappelijke methode. Het gaat mij om zakelijke evidenties en dus niet de man, maar de bal te spelen, en het vrij zijn van autoriteitsgeloof, ook als die autoriteit de wetenschap is. (1) Op basis van deze opvatting over het vrijdenken wil ik, net zoals Hopster dat in zijn artikel heeft gedaan, uitgaan van een stelling die ik op een zo rationeel en consistent mogelijke wijze nader wil onderbouwen. Die stelling luidt: *zolang de wetenschap gebaseerd is op vrees, blijft ze een geloofszaak, ideologie of 'groot verhaal'*.

Geloof

Aan het begin van zijn artikel vraagt Hopster zich af of mijn uitspraak dat aan het begin van de wetenschap ook een geloofszaak staat, wel voldoende wetenschappelijk gefundeerd is. (2) Blijkbaar heeft hij niet in de gaten dat zijn vraag dezelfde *contradictio in terminis* bevat als waar Arnoldus het over heeft. Immers, als de wetenschap pretendeert 'het verzamelde weten over wereld en werkelijkheid' in pacht te hebben, hoe zou ik dan mijn uitspraak wetenschappelijk kunnen funderen? Dan zou ik de wetenschappelijke methode die tot het 'verzamelde weten' leidt als de enige bron van kennis moeten accepteren, terwijl mijn uitspraak nu juist gebaseerd was op een denkproces dat

vooraf gaat aan deze methode. In mijn artikel stelde ik namelijk dat de wetenschap, net zoals de religie, aan het begin van alles 'iets' veronderstelt waarover eigenlijk niets te zeggen valt. Dit 'iets' is, zoals Aristoteles dat reeds formuleerde, de eerste oorzaak die alles in beweging heeft gebracht maar zelf niet beweegt: de Onbewogen Beweger. Zolang de wetenschap nog in belangrijke mate in causalistische termen denkt – en dat doet ze tot op heden –, moet ze van 'iets' uitgaan dat extern is aan de aan ons verschijnende werkelijkheid. Dit 'ietsisme' heb ik geloof genoemd.

Omdat het begrip geloof nogal zwaar beladen is met de voor atheïsten negatieve connotatie van godsgeloof, wil ik dit begrip helder gebruiken. Geloof betekent 'instemming met of aanvaarding van de waarheid van proposities, uitspraken of feiten. We kunnen zowel mensen, boeken, enz. geloven als proposities.' (*Grote Winkler Prins Encyclopedie*) Het begrip geloof is dus niet beperkt tot het religieuze geloof, zoals vele menen, maar wordt op elk gebied van denken toegepast op het moment dat men instemt met de waarheid van proposities, uitspraken of feiten. Met andere woorden: ook atheïsten en wetenschappers kunnen geloven en doen dat ook op het moment, dat ze instemmen met de waarheid van een feit, hypothese, theorie, etc. Wanneer atheïsten bijvoorbeeld zeggen niet in god te geloven, bedoelen ze eigenlijk te zeggen dat ze geloven dat god niet bestaat. Zolang zij namelijk niet op wetenschappelijke wijze kunnen aantonen dat god niet bestaat, moeten zij volgens hun eigen dogma (namelijk dat alleen de wetenschap het verzamelde weten over wereld en werkelijkheid is) in het niet-bestaan van god geloven. Volgens mij is alleen op grond van dit gedeelde geloof te verklaren waarom rabiate monotheïsten en atheïsten zo scherp tegenover elkaar staan. Hier spelen geen rationele argumenten, maar diepliggende emoties een cruciale rol. Om die emoties naar boven te halen is het goed om eerst het beeld dat ze van elkaar hebben scherp te krijgen.

Vijandbeeld

In zijn artikel geeft Hopster een duidelijk beeld van wat hij onder het religieuze geloof verstaat. Geloof, stelt hij, is voor waar houden zonder bewijs. Maar zoals ik eerder aantoonde houden atheïsten ook voor waar zonder bewijs te kunnen leveren dat god niet bestaat. En wetenschappers houden feiten, hypothesen, proposities, etc. ook

voor waar (al is het maar tijdelijk) zonder daarvoor bewijs te kunnen leveren. Het voor waar houden zonder bewijs is dus geen alleenrecht van het religieuze geloof, maar ook eigen aan het seculiere geloof. En omdat beide groeperingen dat weten en zich daar zwak in voelen staan, vormen ze van elkaar een beeld dat door emotie gevoed zo lijnrecht mogelijk tegenover elkaar komt te staan. Daarmee verwerven ze wederzijds een identiteit en een saamhorigheid die emotioneel gevoed worden door gevoelens van afkeer, agressie en soms zelfs haat. Een vijandbeeld pleegt men dat te noemen: 'de vooropgezette voorstelling die men maakt van zijn tegenstander'. (*Van Dale Groot Woordenboek*)

Zo zal het beeld dat Hopster in zijn artikel maakt van de religieuze gelovigen voor de meeste hedendaagse gelovigen nauwelijks of niet herkenbaar zijn. Hij schetst het beeld van de fundamentalistische, streng orthodoxe of sektarische gelovigen zoals je die in allerlei geloofsstromingen tegen kunt komen en die ook de meeste media-aandacht krijgen, omdat ze zich zo extreem gedragen. Maar wie met religieuze gelovigen omgaat, weet dat de overgrote meerderheid van hen van deze tijd zijn, en zich niets laten voorschrijven wat ze zelf niet getoetst hebben aan de normen en waarden van deze tijd. In mijn omgeving ben ik dan ook zeker zoveel vrijdenkende gelovigen als vrijdenkende ongelovigen tegengekomen. (3)

In het kader hiervan is het misschien verhelderend aan een gebeurtenis te refereren die in onze eigen kring heeft plaatsgevonden. Op zaterdag 20 juni 2009 organiseerde *De Vrije Gedachte* een discussiebijeenkomst tussen gelovigen en niet-gelovigen. Met een vriend was ik daarbij en hij noch ik hebben ooit zo'n vijandige sfeer geproefd – een sfeer die niet door de aanwezige gelovigen, maar door de aanwezige 'vrijdenkers' gecreëerd werd. In *De Vrijdenker* van september 2009 heeft Jan Willem de Wit daar verslag van gedaan. Hij noemde deze bijeenkomst een debacle: de ander wordt genegeerd en men steekt gewoon het eigen verhaal af. De Wit had de moed de zaal voortijdig te verlaten, teleurgesteld als hij was over het vrijheidsgehalte van de aanwezige vrijdenkers. Hij constateerde in zijn verslag dat het groepsgevoel zich versterkt door een gezamenlijke vijand en dat het vrijdenken het christendom tot vijand heeft gemaakt, zoals Wilders dat heeft gedaan met de islam. Hij schrijft: "Het hebben van een vijand is echter bijna net zo gevaarlijk als verering van goden: het maakt je blind. Je vijandbeeld wordt

meer bepaald door ideeën binnen je groep dan door de werkelijkheid.”

Ik wil hiermee niet suggereren dat alle leden van de vrijdenkersvereniging of Hopster in zijn artikel een dergelijk rabiaat vijanddenken bedrijven. Maar het gevaarlijke denken van het wij tegen het zij proef ik toch in veel stukken van *De Vrijdenker*. Wie zegt vrij te willen zijn van autoriteitsgeloof, heeft per definitie geen vijandbeeld. Een dergelijk beeld wordt namelijk gevoed door een omgekeerd gevoel van verering, namelijk verachting. Willen wij als vrijdenkers blijven communiceren met andersdenkenden – en dat zouden wij moeten willen, juist omdat we vrije denkers zeggen te zijn –, dan mogen wij geen vijandbeeld hebben van wie of wat dan ook. Alleen wanneer je je eigen negatieve gevoelens bij anderen legt, ben je volgens mij je eigen vijand.

Drijfveer

Maar genoeg over het geloof, wat mij betreft. Laat ik me richten op de wetenschappelijke methode die volgens Hopster tot ‘het verzamelde weten over wereld en werkelijkheid’ leidt. Die methode begint volgens hem met observatie die gebaseerd is op ‘waarnemings-, leer- en denkprocessen’. De vraag luidt dan: wat zijn dat voor processen die vooraf gaan aan de observatie? Daar lees ik bij Hopster niets over, alsof ze er eigenlijk niet toe doen. En ik lees al helemaal niets over de emotionele drijfveer die achter deze leer- en denkprocessen zit. Het lijkt mij toch van cruciaal belang dat deze emotionele drijfveer op een rationele wijze boven tafel komt om te kunnen bepalen, hoe deze leer- en denkprocessen werken. Pas dan kunnen we iets zinnigs zeggen over de wijze waarop de wetenschappelijke observatie tot stand komt en of deze wijze van observatie zodanig gestaafd kan worden dat iedereen, die zich met wetenschap bezighoudt, ook op dezelfde werkelijkheid gericht is. Aan de wetenschap gaat een noodzakelijke reflectie vooraf wat we wetenschapsfilosofie noemen. Deze kennis over de wetenschap behoort zelf niet tot ‘het verzamelde weten over wereld en werkelijkheid’ en valt dus buiten het wetenschappelijke weten in strikte zin. Gelukkig heeft Hopster zelf in een artikel over de emotionele drijfveer van de waarnemingsleer- en denkprocessen geschreven. In ‘Militant atheïsme – vredelievende godsdienst’ (*De Vrijdenker*, september 2008) haalt hij Hendrik Spiering aan die in *NRC-Handelsblad* (18-6-08) heeft

geschreven dat “diepe ervaringen geen exclusief eigendom zijn van de religie”. Volgens Spiering is de diepste ervaring ‘de woordloze ervaring van onszelf als subject in de ons omringende wereld, de subjectieve werkelijkheid. Die ervaring roept de emotie op van verbondenheid met de wereld. Daarop doelde Spinoza met zijn *Deus sive natura*.”

Verbondenheid

Het lijkt erop dat Hopster met Spiering wil zeggen dat de wetenschap zijn emotionele drijfveer vindt in een diepere laag van de menselijke psyche dan de religie. Maar verderop blijkt dat ‘wetenschap naast religie staat, beide talig, en staan wetenschap en religie tegenover kunst (taalloos).’ Kortom, wetenschap en religie putten hun *drive* uit dezelfde emotionele bron, namelijk de emotie van verbondenheid met de wereld die wij als subject ervaren. De vraag komt dan op of dieren ook een dergelijke verbondenheid ervaren met de wereld als subject en zo ja, waarom zij dan geen religie en wetenschap hebben? Wij kunnen deze vraag alleen maar op indirecte (en waarschijnlijk antropomorfe) wijze beantwoorden. Omdat dieren geen religie en wetenschap hebben, moeten we daar uit concluderen dat ze zich blijkbaar op een andere wijze verhouden met de (hun) wereld dan wij. Maar wat is dan die andere verhoudingswijze? Ook daar kunnen we slechts een indirect antwoord op geven: zij ervaren blijkbaar de hun omringende wereld niet als subject zoals wij mensen dat doen. Maar dan draait alles om dat subject-zijn van de mens en moeten we de vraag stellen wat dat subject-zijn inhoudt? Daar kunnen we wel een direct antwoord op geven, omdat dit over onszelf gaat. Spiering geeft daar ook uitsluiting over, want hij schrijft vervolgens: “Met deze oerervaring (van verbondenheid) hangt samen de *drang tot leven* in en met de natuur, de drang tot voortplanting, maar tevens het besef van leven ten koste van ander leven en tegenover de *onontkoombare dood van het subject*. Leven gaat ten koste van ander leven en is *beperkt tot sterfelijkheid*.” (Cursivering van mij.)

Het verschil tussen de oerervaring van de mens en die van het dier ligt blijkbaar niet in de emotie van verbondenheid - die emotie hebben ze namelijk beide - maar in de subjectiviteit van de ervaring. En waar wordt die subjectiviteit van de mens door gevormd? Dus niet door de verbondenheid met de wereld, maar door ‘het besef van de onontkoombare dood van het subject’. We mogen

aannemen dat dieren dit subjectieve besef niet hebben, gezien hun gedrag en handelswijze. Omdat wij mensen dit besef wel hebben, staan wij als subject tegenover een wereld waarmee we ons enerzijds verbonden voelen, anderzijds er ons los van voelen staan door dit besef van sterfelijkheid. Dat wij onszelf als subject tegenover de wereld plaatsen, houdt al in dat we die wereld als object zien, iets wat tegenover ons staat als ding of zaak, als voorwerp dus. Ons gevoel van verbondenheid of hechting met de wereld, dat in het gevoel van liefde manifest wordt, wordt tegelijk gevoeld door het gevoel er los van te staan, onthechting - een gevoel dat als angst manifest wordt. Spinoza's uitspraak zouden we nu zo kunnen vertalen: we voelen ons als een god (het subject) die buiten de natuur (het object) staat, maar er toch mee samenvalt. Dit ambivalente gevoel is niet typisch voor de mens, maar eigen aan alle levensvormen en vormt het bipolaire spanningsveld van het leven. Alleen bij de mens is op evolutionaire

wijze dit gevoel in het subject-zijn manifest geworden en drukt zich uit in gevoelens van liefde en angst (Freuds zogeheten oerdriften van *eros* en *thanatos*) die alle gedachten en gedragingen van de mens richting geven.

Projectie

Deze wezenlijke, namelijk aan het leven inherente, ambivalentie van emotionele hechting en onthechting, de *verbroken symmetrie van levensprocessen* die de innerlijkheid van het subject vormt, leidt bij de mens tot een existentiële onrust – een gevoel van onbehagen, behoefte en kwetsbaarheid. In een ander verband heb ik dit het kwetsbare vermogen van de mens genoemd en in een artikel heb ik Henry James aangehaald die als basis voor het religieuze denken het gevoel van onbehagen noemde. (4) De mens staat als subject kwetsbaar in het leven, juist omdat hij het besef heeft sterfelijk te zijn. Dit besef vormt de drijfveer om zijn natuurlijke omgeving zodanig te leren beheersen dat hij de verbroken symmetrie met de (en zijn) natuur daarmee kan herstellen en zich er weer één mee kan voelen. 'Heel' zijn – dat is wat hij wil om van zijn innerlijke onrust af te komen en gelukkig te worden. Om dit te bereiken moet de mens het negatieve in zichzelf, namelijk zijn doodsbesef die

angstgevoelens genereert, opheffen door het naar buiten te richten, te projecteren. Zolang het gevaar of de bedreiging extern is, kan hij zijn activiteiten daar op richten en zichzelf daardoor 'heel' voelen. Externaliseren van je eigen angst door haar te projecteren in de ander die dan de gevreesde vijand wordt – dat is het universele psychische mechanisme om de rust in jezelf te vinden. Om het in psychologische termen uit te drukken: angst als het gevoel van wat innerlijk onbepaald is, wordt vrees als het gevoel van wat als extern gevaar tot bepaling is gekomen. Door de bepaling van het kwaad als externe bedreiging wordt het onbepaalde van de angst opgeheven en vindt het subject een zekere balans in zichzelf die hem rust geeft. (5)

In het religieuze denken wordt deze rust gezocht in de projectie van geestelijke machten die volgens de religieuze mens achter de dingen schuilgaan. Beheersing van deze machten door rituelen, gebeden, ceremoniën, etc. geeft hem het gevoel er één mee te zijn en op te gaan in de geestelijke orde van het geheel of de kosmos. De verbroken symmetrie van het subject-zijn wordt in de heilheid met en de heiligheid van de geestelijke machten opgeheven. Vandaar dat religieuze mensen het grootste belang hechten aan zuiverheid, harmonie, gezag en hiërarchische ordening. Deze kwaliteiten heffen namelijk voor hen de breuk met de omgeving het beste op, omdat de ambivalente gevoelens van liefde en angst opgeheven worden in de eenheid en orde van de (geloofs)gemeenschap. Het woord religie is dan ook afgeleid van *re-ligare*, het Latijnse woord voor 'her-verbinden', het herstellen van een verband die verbroken was. Tegelijk ligt in deze religieuze eenheidsbehoefte het kwaad van het vijanddenken. Want een ieder die niet tot deze geloofsgemeenschap behoort, wordt met het kwaad van de eigen angstgevoelens overladen en als vijand te vuur en te zwaard bestreden. Het vijandbeeld van de vreemde ander is dan ook een product van het religieuze denken.

Het religieuze denken heeft zich historisch ontwikkeld van het meest primitieve animisme tot het meest *sophisticated* deïsme, met alle mogelijke varianten daartussen. Maar wat ondanks alle variaties gelijk is gebleven, is om middels een geestelijke macht die buiten de materie staat, de verbroken symmetrie met de omgeving te herstellen en zo tot een innerlijke rust te komen. Centraal daarbij staat het psychische mechanisme van projectie dat het negatieve of het kwaad naar buiten richt op wat als bedreigend

ervaren en als vijandig bestreden wordt. Angst wordt zo tot vrees gemaakt.

Wetenschap

Uit het filosofisch onderbouwde deïsme heeft zich het wetenschappelijke denken of het sciëntisme ontwikkeld. (6) Er is dan ook geen ideologische of historische breuklijn tussen het religieuze en het wetenschappelijke denken. Sterker nog: alle wetenschappelijke pioniers waren godgelovigen en dat vanaf het begin van wat we beschaving noemen. Maar wat dreef hen om zich langzamerhand los te maken van de religieuze praktijken van heiligheid en het vijandbeeld van de vreemde ander? In het kader van dit artikel kan ik daar maar kort op ingaan. Door de urbanisering kwamen deze pioniers losser te staan van de natuurlijke omgeving en daarmee van het geloof in de natuurgoden. De geestelijke macht achter de dingen werd daarmee abstracter, d.w.z. onpersoonlijker en tegelijkertijd concreter, namelijk materiëler. Zij ontmoetten ook veel vreemdelingen die zich in de stad vestigden en werkten, waardoor het vijandbeeld van de vreemde ander minder beladen werd. Maar het verlangen naar heelheid werd daardoor niet kleiner, integendeel. Door inzicht te verwerven in de wetmatigheid van de natuurlijke processen, streefden zij naar begrip ervan om zo *in intellectualis* op te gaan in de kosmische ordening. Dat daarbij het opheffen van de angst van de mens centraal stond, blijkt onder andere uit wat Lucretius schreef over de eerste filosofische wetenschapsbeoefenaars van de westerse geschiedenis. Hij haalde de Griekse atomisten Leukippos en Demokritos aan. Zij wilden de angst die de mens had voor het natuurgeweld, opheffen door hen te laten inzien dat de natuur in wezen bestaat uit de telkens wisselende verbindingen tussen de atomen in het vacuüm. De natuur werd volgens deze atomisten niet bewoond door kwade geesten die de mens moedwillig wilden benadelen of angst aanjagen. Met andere woorden: de bedreigingen van de natuur waren niet het werk van persoonlijke kwade machten, maar vloeiden voort uit het spel van onpersoonlijke natuurkrachten. Door deze krachten te leren beheersen zou het kwaad uit de natuur verdreven kunnen worden, zodat de mens zich weer één kon voelen met die natuur. Aan het begin van het wetenschappelijke denken staat dus, net zoals bij het religieuze denken, het geloof dat het kwaad in ons (de symmetrieverbreking door het doodsbesef van het subject) naar buiten gericht moet worden

om zo ‘heel’ te worden met de natuurlijke omgeving. Het verschil tussen beide vormen van denken is daarmee ook gegeven. Het religieuze denken projecteert het kwaad in persoonlijke machten (kwade geesten, vijandige stammen, e.d.), het wetenschappelijke denken projecteert dit kwaad in onpersoonlijke of natuurkrachten. Beiden geloven echter stellig dat als het externe kwaad opgeheven wordt door menselijke activiteiten (waarvan we de producten cultuur noemen), de mens zijn rust en geluk vindt in zichzelf. Hij voelt zich daarmee opgenomen in de natuurlijke en/of sociaal-culturele ordening. Ofwel, door het kwaad (de angst in ons) te projecteren in wat ons van buitenaf bedreigt (er vrees van te maken) en dit door actief handelen te bestrijden, kunnen wij de existentiële symmetrieverbreking van het subject-zijn met de werkelijkheid om ons heen (het object) opheffen en ons ermee één voelen. Dit eenheidsgevoel vormt het finale doel van ons streven naar vrede en geluk – een streven die de drijfveer is voor zowel het religieuze als het wetenschappelijke denken. (7)

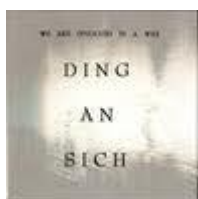
De methode

Voor hen die menen dat bovenstaande analyse een flippica is die niets met de grondslagen van de wetenschap te maken heeft, zal ik nog iets concreter proberen te worden en op de wetenschappelijke methode zelf ingaan. Aan het begin van de wetenschappelijke methode staat volgens Hopster de observatie die ‘niet alleen bestaat uit zintuiglijke waarneming, maar ook uit het aanbrengen van systematiek in die waarneming, het verzamelen, ordenen en groeperen van empirisch feitenmateriaal.’ Het begrip observeren betekent niet alleen waarnemen, maar ook naleven van de regels. Welke regels worden bij het wetenschappelijk observeren nageleefd bij het aanbrengen van een systematiek, verzameling, ordening en groepering? Wanneer we deze regels niet kennen, dan kan dat observeren behoorlijk willekeurig worden en leiden zeker niet tot de empirische feitelijkheid die de wetenschap pretendeert te

beogen. Jürgen Habermas heeft daar belangrijke dingen over geschreven. In *Erkenntnis und Interesse* heeft hij aangetoond dat in de wetenschap slechts die uitspraken a priori geldigheid hebben, waar

ervaringsobjecten als beheersbaar worden opgevat. Hij schrijft: “De ‘gecontroleerde waarneming’ (die Hopster observatie noemt), die kenmerkend is voor empirische toetsingsprocedures, anticipeert op mogelijke beheersing.” Theorieën, hypothesen, stellingen, concepten, paradigma’s, etc. komen als aprioristische uitspraken voort uit, wat hij noemt, ‘voorwetenschappelijke arbeidssamenhangen’. Met andere woorden, vanuit de ervaring van ‘voorwetenschappelijke arbeidssamenhangen’ die tot beheersbare zaken hebben geleid, selecteren wetenschappers hun onderzoeksobjecten en – processen. De regels die het observeren leiden, worden afgeleid uit deze ‘voorwetenschappelijke arbeidssamenhangen’. Deze samenhangen hebben zelf dus geen wetenschappelijke status, maar zijn gevormd door de interactie van de behoeftige mens met zijn natuurlijke omgeving. En hoe zijn deze samenhangen dan gevormd? Door de ervaring van vallen en opstaan, van beproeven en experimenteren. Het experiment van de ondernemende mens staat hierbij centraal. Wat houdt dat experimenteren in? Het woord is afgeleid van de Latijnse woorden ‘ex’ en ‘periculum’, wat zoveel betekent als ‘buiten gevaar’. In het experiment wordt het gevaar naar buiten gericht (geprojecteerd) in het waargenomen verschijnsel en middels de activiteit van de arbeid tot bepaling gebracht. Kant schreef in zijn *Kritik der reinen Vernunft* dat het verschijnsel het onbepaalde voorwerp van onze waarneming is. Het is onbepaald, omdat we nooit het *Ding an sich*

kunnen kennen. We kunnen slechts de buitenkant van de dingen kennen middels kentheoretische categorieën die als synthetische oordelen a priori ons denken structureren: causaliteit, tijdruimtelijkheid,

vrijheid, onsterfelijkheid, God en het daarop gebaseerde dualisme van geest (‘noumena’) en stof (‘phainomena’). Het onbepaalde van wat ons verschijnt brengen wij middels experimenten tot bepaling en we noemen dit dan objecten. Die bepaling geldt echter alleen voor de buitenkant van de dingen. Wat daar binnen is gaat ons niet aan en willen we eigenlijk ook niet kennen, want dan zouden we ermee moeten interageren, maar het gaat ons erom het te beheersen. De binnenkant van de dingen vinden we alleen belangrijk als de kennis ervan leidt tot meer beheersing, d.w.z. tot meer voorspelbaarheid van het gedrag van die dingen. Maar ook dan objectiveren wij die

binnenkant, wat zeggen wil dat we er een buitenkant van maken.

Kortom, de wetenschappelijke methode is erop gericht om alleen die dingen te leren kennen die in ‘voorwetenschappelijke arbeidssamenhangen’ anticipeert op mogelijke beheersing. Daarbij worden de verschijnselen tot bepaling gebracht door hun ‘binnenkant’ (het *an sich*) te ontkennen volgens de denkgeregule van Spinoza: *omnia determinatio est negatio*, ‘alle bepaling is ontkenning’.

Binnenkant

Het valt niet te ontkennen dat de wetenschappelijke methode van onderzoek tot verbluffende resultaten heeft geleid waar wij met z’n allen dagelijks van profiteren. De wetenschappelijke ‘heilsboodschap’ genereert materiële welvaart en sociaal welzijn. Maar de keerzijde van deze boodschap wordt met de dag onheilspellender, gezien de huidige problemen op ecologisch, economisch en sociaal-cultureel gebied. Natuurlijk kunnen we ons vastklampen aan de illusie dat de wetenschap ook deze problematiek zal weten op te lossen, maar dan vatten wij de status van de wetenschap op als een ideologie of een geloofszaak. Want juist omdat het wetenschappelijk denken gebaseerd is op de projectie van onze angst in de dingen, die we dan vrees noemen, en die dingen daardoor tot beheersbare objecten maakt, zal het nooit de ‘binnenkant’ van de dingen leren kennen. Om de ‘binnenkant’ te leren kennen, zal het de ‘binnenkant’ van de mens zelf moeten leren kennen, zijn ambivalente gevoelens van liefde en angst en het spanningsveld daarvan dat tot bewustzijn leidt. Maar dan moet de wetenschapper erkennen dat zijn drijfveer om wetenschap te beoefenen angst is – angst voor het onbepaalde in zichzelf en de dingen om zich heen. Die erkenning zou echter de doodsteek zijn voor de status van de wetenschap als ideologie. Want welk aanzien en respect zou de wetenschapper kunnen verwerven als hij dit tot erkenning zou moeten laten komen?

Nu zou men kunnen opperen dat de opvatting, dat angst *sui generis* is aan het levensproces, zelf ook maar een geloofszaak is. Zijn alle angsten niet sociaal geconditioneerd en dus aangeleerd? Freud heeft zijn hele leven met dat vraagstuk geworsteld en moest tenslotte een duistere doodsdrijf aan het leven toeschrijven die angst genereert. Ook ik kan geen wetenschappelijk bewijs leveren voor mijn stelling dat angst eigen is aan het leven. Dat zou,

gezien het voorgaande, ook strijdig zijn met de methode die dit bewijs zou moeten leveren. Maar wel kan ik een rationele argumentatie geven waarom ik denk dat angst *sui generis* is. En eigenlijk heeft Hopster, door Hendrik Spiering aan te halen, zelf al de argumenten geleverd voor de stelling dat angst eigen is aan het leven. Spiering schreef dat in de 'oerervaring' het subject besef heeft van zijn onontkoombare dood. Inherent aan de drang of de wil tot (over)leven is het besef van sterfelijkheid. Wie niet sterfelijk is, heeft ook geen wil tot (over)leven. Zeker, het doodsbesef wordt door de dood van anderen geactualiseerd maar niet geconditioneerd, want dan zou de wil tot (over)leven ook geconditioneerd moeten zijn. Daarvan weten wij echter dat dat niet zo is, gezien het gegeven dat vanaf het prille begin van het leven deze wil of drang aanwezig is.

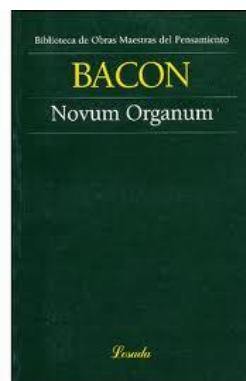
Maar we kunnen deze kwestie ook op een andere wijze rationeel benaderen. Vanaf haar ontstaan heeft de wetenschap kennis gegenereerd op basis van vrees voor natuurgeweld. Alles wat ons bedreigt, hebben wij tot bepaling gebracht middels de wetenschappelijke methode en het lijkt erop dat we door de resultaten ervan steeds gelukkiger worden. Maar wat blijkt nu? Hoe geavanceerder de wetenschap en techniek onze vrees hebben verdreven, des te angstiger worden we. De toename van het angstpotentieel (dat we stress noemen) kunnen we meten aan de toename van de psychische stoornissen die uiteindelijk allemaal op dit potentieel gebaseerd zijn. Omdat de wetenschap met haar methodische objectivering van de werkelijkheid niets van de 'binnenkant' der dingen afweet, zal ze ook nooit inzicht krijgen in wat de existentiële achtergrond is van deze psychische aandoeningen. Het enige wat ze kan doen is de angst tot vrees maken (fobie) en haar dempen met chemische middelen en therapeutische mantelzorg. Daarmee hoopt ze dat de mensen genoeg nemen met de etikettering die ze aan de verschijningsvormen ervan geeft.

Wanneer angst sociaal geconditioneerd zou zijn, hoe is het dan te begrijpen dat ze juist toeneemt terwijl we zoveel controle over ons leven hebben middels de technische hoogstandjes die het wetenschappelijke denken ons heeft geleverd? Zou het niet omgekeerd kunnen zijn: hoe meer controle we over ons leven denken te hebben, des te meer wordt onze angst geactualiseerd en des te frequenter zullen psychische stoornissen optreden? Om dat te begrijpen zullen we beter

naar de 'binnenkant' van onszelf moeten leren kijken. Daarbij kan het wetenschappelijke denken ons niet helpen, want die zit vast aan haar dogma dat angst altijd van buiten komt, geconditioneerd is, en dus altijd vrees is. (8)

Tenslotte

Ben ik met mijn kritiek op het wetenschappelijke denken nu een anti-scientist, een wetenschapshater? Nee, integendeel! Ik geloof net zoals de meeste mensen dat we alleen verder komen door wetenschappelijk onderzoek en technologie. We hebben trouwens geen alternatief, willen we niet wegzakken in religieuze stammenstrijden en politieke conflicten. Net zoals Habermas ben ik ervan overtuigd dat het onbepaalde van de angst (wat hij het *Unverfügbare* noemde) "slechts uit de kluisters van het rekenende denken en het beheersingsweten bevrijd kan worden door de vooruitgang van de natuurbeheersing te bevorderen in plaats van haar te belemmeren. Hoe gebrekiger de beheersing van de natuur, hoe gewelddadiger de heerschappij over anderen." (9) Maar dat er een paradigmatische omslag moet komen in het denken over het subject en zijn objectieve werkelijkheid, lijkt me duidelijk. Aan de beheersing van de externe natuur moet een beheersing van de interne of eigen natuur voorafgaan. Zolang de wetenschap niet in staat is te onderkennen dat de projectie van een vijandige werkelijkheid vooraf wordt gegaan door het bewustzijn van eigen sterfelijkheid die als angst inherent is aan het leven, zal ze nooit de 'innerlijkheid' (de binnenkant, het *an sich*) van het subject en zijn interacties met de 'buitenwereld' begrijpen. Dan blijft ze deze 'buitenwereld' als objectieve werkelijkheid beschouwen, wat betekent dat die werkelijkheid in principe als vijandig opgevat wordt en als zodanig bestreden, beheerst en onderworpen moet worden. Of zoals Francis Bacon in zijn *Novum organum* (1620) reeds schreef:

"We moeten de natuur leren beheersen, haar knechten en haar geheimen ontfutselen." (10) Wat dit betekent na eeuwen vijandbeeld van de natuur kunnen we momenteel om ons heen zien. Enerzijds de desastreuze gevolgen op allerlei gebied van de

klimaatcrisis, anderzijds het groeiende potentieel van angst en stress dat tot de vele psychische stoornissen leidt. En tussen die twee polen in het postmoderne subject dat zich alleen weet overeind te houden door overmatige consumptie in een maatschappij, waarin productie de norm voor geluk is en de natuur als vergaarbak van hulpmiddelen wordt gezien.

Alleen vrijdenkers die zich los hebben gemaakt van het academisch-wetenschappelijke denken in causalistische termen zijn volgens mij in staat over de 'binnenkant' van het subject na te denken en te handelen op basis van 'positieve deviatie'. (11) Dit handelen zou als uitgangspunt een ethische en een kentheoretische categorische imperatief kunnen nemen: *alleen wie het slechte in zichzelf kent, kan goed doen, en: als je verlicht wilt worden, neem dan je schaduw mee*. Daarom ben ik het helemaal eens met de omschrijving van het vrijdenken, zoals de informatiebrochure van *De Vrije Gedachte* die heeft gegeven: 'de werkelijkheid buiten onszelf is niet zinvol te benaderen zonder inzicht in datgene dat zich in onszelf afspeelt'.

Noten

- (1) De laatste tijd wordt in *De Vrijdenker* gediscussieerd over het zogenaamde recht op beledigen. Als men vrijdenkerij opvat als het denken dat geleid wordt door zakelijke evidenties, dan volgt daar als eerste evidentie uit voort dat men een ander niet mag beledigen. Beledigen is namelijk per definitie de man spelen, niet de bal waardoor van een zakelijk evident denken geen sprake meer kan zijn. Dit betekent natuurlijk niet dat we iemand niet de waarheid zouden mogen zeggen, omdat die wel eens pijnlijk voor hem of haar zou kunnen zijn. Maar de intentie moet niet zijn om iemand daarmee te kakken willen zetten.
- (2) Die uitspraak heb ik gemaakt in het artikel 'Ook wetenschappers geloven nog', *De Vrijdenker*, juni 2009.
- (3) Om kennis te maken met een gelovige vrijdenker zou men bijvoorbeeld het interview in *Relevant*, augustus 2010, 'Ook ik bepaal mijn eigen wil' kunnen lezen met Fatma Koşer Kaya van D66, 'de vleesgeworden redelijkheid' van een moslima. Zij zegt daarin dat ze haar eigen wil bepaalt en niet van het gebalde vuistje is. "Ik begrijp niet dat partijen als de ChristenUnie vanuit het geloof willen bepalen hoe mensen hun leven moeten leiden. Het is God die dat moet beoordelen of veroordelen. Dat is hun taak niet." Daarmee geeft Koşer Kaya aan dat ze vrij is haar leven te bepalen en zich niet door welke kerkleider of partij de les laat lezen. Dat God achteraf beoordeelt of ze dat goed heeft gedaan, is iets wat haar vrijheid niet beknot, maar haar op het ethische gehalte ervan scherp houdt. Ook atheïsten zullen belang hechten aan het oordeel van anderen over hen wanneer ze dood zijn. Dat oordeel beknot hen echter niet in hun vrijheid en de zedelijke waarde van hun daden.
- (4) Zie het boek: *Het kwetsbare vermogen. Een verkenning naar de mens in een veranderende wereld.*, (ongepubliceerd) en het artikel

'De existentiële crisis in het hedendaags geloven'. (*De Vrijdenker*, juni 2010)

In mijn boek heb ik de evolutionaire weg geschetst die van atoom tot organisme gericht wordt door de bipolaire structurering van de materie. Daarbij is het bewustzijn als stralingsveld van het bipolaire spanningsveld vanaf het atoom aanwezig en dus inherent aan de materie. Geïnteresseerden kunnen via e-mail de inleiding en samenvatting van dit boek bij mij opvragen. Mijn e-mail adres is: fonstel@hotmail.com.

(5) In de Middeleeuwen schreef Thomas van Aquino reeds: "Elke act (daadkracht) heeft echter het karakter van een goed, want het kwaad is enkel te vinden in de potentie die het aan act ontbreekt." En iets verder: "Het kwaad vermijden en het goede nastreven zijn wezenlijk hetzelfde. Welnu, alle dingen blijken het kwaad te vermijden. De verstandelijk werkende oorzaken vermijden iets, omdat ze dit als een kwaad erkennen, terwijl de natuurlijk werkende oorzaken, zoveel als in hun vermogen ligt, weerstand bieden aan het vergaan, dat voor elk van hen een kwaad is." (*Summa contra gentiles*, boek III, 3,6 en 8)

Met andere woorden: ons vermogen te handelen (potentie) is een kwaad zolang we het niet gericht hebben op iets goeds buiten ons (act) en dit kwaad vloeit voort uit het besef van vergankelijkheid.

(6) 'Sciëntisme is de benaming voor de wijsgerig-wetenschappelijke visie die van de beoefening van de (positivistisch opgevatte) wetenschap de oplossing van alle problemen verwacht. In feite stelt het sciëntisme wetenschap en filosofie gelijk en ontkent het daarmee specifiek filosofische problemen.' (Uit: *Encyclopedie van de filosofie*, Boom, Amsterdam, 2007)

(7) In zijn artikel stelt Hopster dat 'de empirische wetenschap geen van te voren vastgestelde finish heeft'. Maar deze wetenschap heeft natuurlijk wel een van te voren vastgesteld doeleinde, namelijk de behoeftebevrediging van de kwetsbare mens. Alle activiteiten van de mens, en zeker zijn wetenschappelijke activiteiten, staan in dit teken. De behoeftebevrediging van de mens geeft dan ook het kader en de richting aan waarbinnen de wereld en de werkelijkheid door de wetenschap bevraagd en bepaald wordt.

(8) In de documentaire *Alles wat we wilden* van Sarah Mathilde Domogal worden jonge getalenteerde mensen ondervraagd over hun ambities en toekomstdromen. Vele van hen klagen over het 'heilige moeten' van de perfectie, en de stress en angst die hun doen en laten kleuren. De een is chronisch depressief en zou niet zonder antidepressivum kunnen leven, de ander wordt door angststoornissen overvallen en moet kalmeringsmiddelen slikken om overeind te blijven, een derde wordt geplaagd door dwangmatig handelen, etc. De interviewer vraagt zich af waarom iedereen zo bang is, terwijl we nog nooit zo veilig en gelukkig zijn geweest. De jonge mensen beantwoorden die vraag met onder andere: "Alles mag, er is geen kader. Als het niet lukt, is het je eigen schuld". Of: "We hebben gewoon te veel om over na te denken." Ze leven in een wereld van ongekende mogelijkheden waarin ze voortdurend op hun eigen grenzen stuiten zonder die te kennen. Geluk schiet erbij in. Het onbepaalde van de grenzeloze mogelijkheden actualiseert het angstpotentieel en leidt tot stress en al die andere psychische stoornissen.

(9) Josef Keulartz, *De verkeerde wereld van Jürgen Habermas*, p.61-62. Boom, Meppel, 1992.

(10) Francis Bacon (1561-1626) zou je de eerste sciëntist kunnen noemen. Hij heeft de inductieve methode ontwikkeld en alle nadruk op het experimenteren gelegd. Volgens Bacon moet je beginnen met het zichtbare feit, niet met een bedachte idee. Maar Bacon was ook aanhanger van de leer van Averroës over de dubbele waarheid: die van het geloof (de Openbaring) en die van de rede (de wetenschap). Alleen beide vormen van waarheid vormden de gehele werkelijkheid.

(11) "Positieve deviatie: lastige problemen die door het sociale stramien in elke gemeenschap in stand worden gehouden, moeten worden losgeweekt om de ontwikkeling van nieuwe vormen van handelen en denken mogelijk te maken." (Uit: *Ode*, mei 2010)

Onwaarschijnlijkheidstheorie

ANTON GREEFKES, (1947) Zwaag, gem. Hoorn, part-time TNT-chauffeur/musicus.

Er is waarschijnlijk geen God staat op de sticker te lezen, die ik indertijd op mijn voordeur heb geplakt en deze leus zal sommigen onder u wel bekend voorkomen.

In eerste instantie dacht ik: "Waarom wordt deze bewering zo afgezwakt door het woord waarschijnlijk?"
Dezelfde vraag werd mij onlangs ook gesteld door een paar grondwerkers die in opdracht van Liander, de netwerkbeheerder, steekproefsgewijs bij ons de gasleiding kwamen inspecteren en daartoe met overtuiging een diep gat aan het graven waren op de plaats waar volgens opgaaf de leiding onze woning verlaat. "Tsja", dacht ik, "wat moet ik daarop zeggen".

Mijn hierboven gememoreerde gedachte aangaande het woord "waarschijnlijk" hield me niet zo bezig, maar nu deze door de mannen werd gesteld, schoot mij het antwoord te binnen: "Omdat er altijd ruimte moet zijn voor twijfel, tenminste als de waarheid nog niet achterhaald is. Twijfel is het begin van de waarheid", sprak ik filosofisch.

Zo leidde de sticker tot een onverwacht gesprek met als uitkomst het inzicht dat het woord "waarschijnlijk" op zijn plaats was.

Natuurlijk kan je zeggen dat God niet bestaat. Zoveel is duidelijk. Maar als je dit tot een onwrikbaar feit verklaart dan ben je eigenlijk net zo bezig als al die go(e)dgelovigen voor wie het op hun beurt ook een absolute waarheid is.

Zelf denk ik dat het pas mogelijk is de waarheid te kennen indien men alles weet wat er te weten valt. Doch helaas, dit is aan ons mensen niet gegeven en moeten wij het doen met hier en daar puzzelstukjes van de waarheid en deze in elkaar proberen te passen.

Als ik me de waarheid voorstel, verbeeld ik me een soort diamant met evenveel facetten als er mensen zijn. Ieder mens spiegelt zichzelf in die

waarheid en meent de waarheid te zien. Echter, hij ziet zichzelf en alleen degene die de moeite neemt daar doorheen te kijken ziet een facet van de waarheid, maar meer ook niet. Zelf pretendeer ik de waarheid noch de wijsheid in pacht te hebben en wantrouw een ieder die meent iets zeker te weten wat nog niet onomstotelijk is bewezen. Alles kan toch nog weer net even anders zijn dan je denkt. Waterpas is waterpas, maar niet alle water is waterpas. Dat het leuk is zulke zaken te beredeneren, staat voor mij als een paal boven water.

Is er iets tussen hemel en aarde. Hartstikke leuk om daar een avond over te praten. In ieder geval veel leuker dan over voetbal.

Waarom zou er buiten het zichtbare niets zijn? Dat we best kunnen leven zonder daar rekening te moeten houden vind ik prima, omdat datgene kennelijk totaal ongeïnteresseerd is in wat wij hier op deze wereld uitspoken.

Zou datgene zich daar wel wat van aantrekken, dan had het allang korte metten gemaakt al dat gedoe hier. Uiteindelijk maken wij er een klerezooi van, lekker dik doen over de rug van al wat verder al dan niet wriemelt op deze planeet.

Als het opperwezen echt zo jaloers en na-ijverig was dan had het de stekker er allang uitgetrokken.

Daarom ben ik voor de toevoeging "waarschijn-lijk" en zeg ik liever niet-godsdiens-lijk te zijn, want ik heb geen zin iets/iemand te dienen die/wat totaal onverschillig is over wat zich afspeelt in ons universum.

Goed beschouwd lijkt zwaartekracht me een goede kandidaat voor het verschijnsel "god" want die houdt uiteindelijk de boel behoorlijk bij elkaar. Zonder zwaartekracht was er geen ster of planeet geweest en verder zorgt die er voor dat ik met beide benen op de grond sta. Echter laat het mij met hetzelfde gemak stuiteren als ik struikel of val. "Eigen schuld dikke bult", zegt men dan!

Dus beperk ik me tot het leven in het hier en nu, hopende dat er hierna geen eeuwig leven is, want

je zal toch maar tussen al die vrome gelovigen belanden. De brave goedgelovigen dat zal nog wel gaan, maar onder hen zijn natuurlijk ook velen zijn die in de loop van de eeuwen te vuur en te zwaard Gods woord hebben verspreid, waarbij -zo heeft ons de geschiedenis geleerd, veel ketters denkende mensen het loodje legden

De zogenaamde heidenen, die ons land bevolkten voordat Bonifatius al predikend rondtrok, waren tenminste praktisch. Zij aanbaden een boom, de zon of iets anders tastbaars.

Terwijl christenen en andere soortgelijke gelovigen, iets aanbidden wat ze niet zien en wat van hun lange levensdagen geen sjoerge geeft. Natuurlijk zijn er mensen tot wie hij spreekt, maar daar hebben schizofrenen ook last van en die worden daar voor behandeld als het hen en hun omgeving stoort.

Vanzelfsprekend kan men tegenwerpen dat de heidenen er ook nogal twijfelachtige methoden op na hielden om de goden hun gunstig te stemmen,

door ondermeer mensenoffers te brengen op de soms meest gruwelijke wijze.

Als verzachtende omstandigheid kan men aanvoeren dat zij in een vijandige omgeving leefden, vol bedreigende natuurverschijnselen, waar geen verklaring voor was.

Heden ten dage gaat men ondanks de enorme kennistoename om allerlei redenen nog minstens zo gruwelijk met elkaar om. Voorbeelden hoef ik niet te noemen, daar staat de krant al vol van.

Tot slot: hoe misleidend een overtuiging kan zijn blijkt uit het feit dat de beide mannen na een uur aan het spitten in de harde kleibodem rond ons huis, ondanks hun overtuiging op de juiste plaats aan het graven te zijn geweest, er achter kwamen dat zij een meter verderop hadden moeten zijn. Enigszins ontstemd over hun vergeefse graven, en ondanks dat op de goede plek een boerenjasmijn al jaren zijn uiterste best deed groot te groeien, gaven zij hun pogingen op en vertrokken naar het volgende adres.

Zelfbewustzijn is een illusie

ENNO NUY (1950, Aerd) is ondernemer en hoofdredacteur De Vrijdenker

John Gray is hoogleraar in het Europees Denken aan de London School of Economics. In Strohonden geeft hij zijn visie op de zichzelf mateloos overschattende moderne mens die zich

niet realiseert dat hij slechts een dier is, een slim dier, dat wel, maar toch, een dier. En dat slimme dier mag dan wel denken dat hij anders en ook beter is dan de andere dieren maar dat is zelfbedrog. Zoals alles zelfbedrog is, illusie op zijn best. Het dier 'men's maakt er een bende van maar denkt dat het vooruitgang bewerkstelligt en ooit waarheid zal kennen en vrij zal zijn. Onzin, zegt Gray, de aarde is een zelfregulerend systeem dat uiteindelijk niet toe zal staan dat de mensheid haar misbruikt en vertrappt. De natuur zal de mens uiteindelijk als strohonden uit de weg ruimen.

Wetenschap en Humanisme

Darwin toonde aan dat mensen net als andere dieren zijn, maar humanisten beweren dat zij dat niet zijn. Humanisten houden vol dat wij, door onze kennis te gebruiken, macht over onze

omgeving kunnen verkrijgen en kunnen bloeien als nooit tevoren. Zo giet het humanisme nieuw leven in een van de meest dubieuze beloften van het christendom. Gray moet weinig hebben van het humanisme, hij laat er geen spaan van heel. De technologische vooruitgang is in zijn ogen buitengewoon betrekkelijk. Er is een zeer groot aantal instabiele staten onder de meer dan 200 soevereine staten in de wereld, die niet toe kan vertrouwen op gepaste wijze om te gaan met technologische ontwikkelingen. Daarnaast veroorzaakt ook de technologie zelf haar eigen onbeheersbaarheid. Zoals Bill Joy stelt: "De technologieën van de eenentwintigste eeuw – genetica, nanotechnologieën en robotica – zijn zo krachtig dat zij hele nieuwe soorten ongelukken en misbruik kunnen voortbrengen. Het gevaarlijkste is dat deze ongelukken en dit misbruik voor het eerst binnen het bereik van individuen of kleine groepen liggen". En ofschoon het kwaad van alle tijden is," is kennis van de geschiedenis noodzakelijk om de impact van technologische vooruitgang te

beseffen: programs zijn zo oud als het christendom maar zonder spoorlijnen, de telegraaf en gifgas zou er geen Holocaust geweest zijn”. En zoals hoogleraar wetenschapsfilosofie professor Kwant placht te zeggen: “wetenschappelijke ontwikkeling is recht evenredig aan het militair-industriële complex en het vermogen van de mens tot zelfdestructie”.

Bovendien is technologie niet iets wat specifiek menselijk is, technologie is al zo oud als het leven op aarde. Gray verwijst hier naar landbouwende mieren en naar het gegeven dat steden niet kunstmatiger zijn dan bijenkorven. En als wij door machines worden vervangen, zal dat gebeuren in een evolutionaire verschuiving die niet verschilt van de verschuiving waarbij bacteriën zich samenvoegden om onze vroegste voorouders te creëren.

Gray beschouwt het humanisme als een misplaatste verlossingsleer en verzet zich tegen iedere vorm van fundamentalisme, zowel het religieuze als het wetenschappelijk fundamentalisme. Wetenschapsfundamentalisten die beweren dat wetenschap het onbaatzuchtig najagen van de waarheid is, gaan voorbij aan het feit dat wetenschap voor de mens voorziet in twee behoeften: die van de hoop en die van de censuur. Wetenschap geeft ons het gevoel dat vooruitgang mogelijk is en heeft tegelijkertijd de macht om ketteren tot zwijgen te brengen. Gray doelt hier onder meer op die onorthodoxe denkers die de Gaia-hypothese aanhangen. Een hypothese die klopt met de meest bekrompen wetenschappelijke orthodoxie maar desalniettemin door veel wetenschappers wordt afgewezen. Mij bekruipt wel het gevoel dat Gray in deze discussie een persoonlijke frustratie de boventoon laat voeren. Als aanhanger van de Gaia-theorie wordt hij geconfronteerd met confraters uit de wetenschap die deze theorie minder wetenschappelijk en niet voldoende onderbouwd vinden. Maar daarmee dient wetenschap nog niet een behoefte aan censuur.

Als je de wetenschap als de zoektocht naar waarheid beschouwt – stelt Gay – dan vernieuw je

een mystiek geloof, het geloof van Plato en Augustinus, dat waarheid de wereld regeert, en dat waarheid goddelijk is.

Filosofie

De erfenis van Socrates leerde ons om het najagen van waarheid te koppelen aan een mystiek ideaal van het goede. Maar geen enkele filosoof uit de oudheid huldigde de opvatting dat waarheid de mens vrij kon maken. Zo dat al mogelijk was, gold dat slechts voor een enkeling. Het moderne humanisme is volgens Gray het geloof dat de mensheid door middel van de wetenschap de waarheid kan kennen en dus vrij kan zijn. Onzin, aldus Gray, als Darwin gelijk heeft dan dient de menselijke geest het evolutionaire succes en niet de waarheid. En hij haalt Jaques Monod aan – een van de grondleggers van de moleculaire biologie – die schrijft: “De liberale Westerse maatschappij bewijst nog steeds lippendienst aan een weerzinwekkend allegaartje van joods-christelijke religiositeit, scientistisch progressisme, geloof in de ‘natuurlijke’ rechten van de mens en utilitaristisch pragmatisme, en presenteert dat als basis voor de moraal”. In plaats daarvan zou de mens er beter aan doen zich te realiseren dat het bestaan volstrekt toevallig is.

Gray beschouwt het humanisme als een niet-godsdienstige religie die bestaat uit bij elkaar geraapte, weggrotende restjes van christelijke mythen. Zelf hangt hij zoals gezegd de Gaia-hypothese aan, de theorie dat de aarde een zelfregulerend systeem is waarvan het gedrag in sommige opzichten op een organisme lijkt. In het oudste taoïstische geschrift is sprake van strohonden, die worden gebruikt als offers voor de goden. Zolang zij als offers dienen, worden ze met de grootst mogelijke eerbied behandeld. Maar na afloop van het ritueel worden ze vertrappt en terzijde geschoven. Consequentie van de Gaia-theorie is dat de mens niet zal overleven als hij het voortbestaan van Gaia bedreigt. En het is om die reden dat de formele wetenschap de Gaia-theorie afwijst: zij vreest, aldus Gray, deze theorie omdat de mens in het wereldbeeld dat is gebaseerd op de Gaia-hypothese, nooit iets anders kan zijn dan een strohond.

Het (zelf)bedrog

Schopenhauer geloofde dat de filosofie werd geregeerd door christelijke vooroordelen. Kant verving de christelijke vooroordelen door humanistische opvattingen die in de ogen van

Schopenhauer apert onjuist zijn: de illusie dat de mens anders zou zijn dan een dier. De mens is noch door god geschapen, noch bezit hij het vermogen over zichzelf te beschikken.

Schopenhauer aanvaardde de beweringen van Hume en Kant dat de wereld onkenbaar is en stelde dat zowel de wereld als het individuele subject dat zich verbeeldt dat hij de wereld kent, een droomachtige constructie is die geen basis in de werkelijkheid heeft. Moraal is in zijn opvatting geen reeks wetten of principes maar een gevoel dat mogelijk wordt gemaakt door het feit dat afzonderlijke individuen uiteindelijk verzinsels zijn.

Waar Kant beweerde dat wij niets zinnigs aan onze morele ervaring kunnen ontdekken wanneer we niet aanvaarden dat we autonome, vrij kiezende zelden zijn, stelt Schopenhauer dat wij niet door de mogelijkheid van vrije keuze worden gedreven maar uitsluitend door lichamelijke behoeften waarvan seks, als middel tot voortplanting de belangrijkste is. Wij denken graag dat wij in ons leven door de rede worden geleid maar de rede zelf is slechts de fel bestookte dienaar van de wil.

Schopenhauer moest niets van mededogen hebben, wij worden immers uitsluitend door de wil tot overleven gedreven en mededogen maakt ons alleen maar zwak. Christenen menen dat het leven van de mens een betekenis heeft dat het leven van een dier niet heeft, omdat de mens in de geschiedenis voorkomt. Het christendom achter je laten betekent voor Schopenhauer het achter zich laten van het idee dat de menselijke geschiedenis een betekenis zou hebben. Geschiedenis is hooguit een verzameling van levens van individuele mensen. Geen enkel leven heeft een betekenis die buiten dat leven zelf ligt.

Heidegger ziet alles wat leeft alleen maar vanuit het standpunt van de relatie ervan tot de mens. Dieren tellen niet mee, zij zijn 'weltarm' en geen van hen heeft de macht het Zijn te ontsluiten. Daarmee bedient in de ogen van Gray ook Heidegger zich van het antropocentrische bedrog van een niet-religieuze gnosticus. Pas tegen het einde van zijn leven keerde Heidegger zich af van het humanisme om via een omweg naar Schopenhauer terug te keren.

John Gray: "Filosofen hebben altijd geprobeerd te laten zien dat wij niet zijn zoals andere dieren, die zich snuffelend en onzeker een weg door de wereld banen. Toch hebben wij na al het werk van

Plato en Spinoza, Descartes en Bertrand Russell, niet meer reden dan andere dieren om te geloven dat de zon morgen op zal gaan".

Bewustzijn en zelf

De zintuigen van planten zijn verfijnder dan die van mensen. Dat voor kennis geest nodig is, is een misvatting. Bacteriën handelen vanuit kennis over hun omgeving: omdat zij chemische verschillen voelen, zwemmen zij naar suiker toe, van zuren af. De immuunsystemen van meer gecompliceerde organismen vertonen leervermogen en geheugen. Levende systemen zijn cognitieve systemen, met of zonder zenuwstelsel.

Bewuste waarneming is slechts een fractie van wat wij via onze zintuigen weten. Wat in bewustzijn aan de oppervlakte komt, zijn vervagende schaduwen van wat wij al kennen. In ons leven is er voor weinig zaken van gewicht bewustzijn nodig. Veel wat van vitaal belang is, gebeurt alleen in afwezigheid van bewustzijn. Veel handelingen en activiteiten gaan ons beter af wanneer we ons daar niet van bewust zijn of wanneer we het bewustzijn uitschakelen. De subliminale waarneming is feitelijk de norm, een alles doordringend verschijnsel dat voortdurend plaatsvindt. Zoals de psychoanalyticus Anton Ehrenzweig stelde: "Het onbewuste zien heeft bewezen in staat te zijn meer informatie te verzamelen dan een bewust nauwkeurig kijken dat honderd keer langer duurt; de ongedifferentieerde structuur van het onbewuste zien vertoont in het aftasten een kracht die veel groter is dan die van het bewuste kijken".

De gedachte dat wij de bedenkers zijn van ons handelen, wordt door de 'moraal' vereist. Dit alles plaatst het begrip 'vrije wil' in een geheel nieuwe context. Uit recent onderzoek (Benjamin Libet) is gebleken dat de elektrische impuls die actie in gang zet, een halve seconde voordat wij het bewuste besluit nemen om te handelen, plaatsvindt. De hersenen bereiden ons voor om te handelen, daarna hebben wij de ervaring van het handelen. De bandbreedte van het bewustzijn ligt rond de 18 bits per seconde maar de werkelijke hoeveelheid informatie die organismen verwerken bedraagt wel veertien miljoen bits per seconde! Wij handelen niet uit vrije wil maar wij handelen omdat we dat zo geleerd hebben. Onze waarnemingen zijn fragmenten die uit een niet te bevatten rijkdom worden gekozen maar er is niemand die de selectie maakt. Ons zelf is zelf fragmentarisch. Wij hebben het vermogen ontwikkeld om onszelf van buitenaf te bekijken

maar er is niets of niemand die stuurt of ordent. Zoals Gray zegt: “wij worden bezeten door de gedachte dat er een centrale controleur moet zijn, terwijl er in feite alleen maar verschuivende decors van waarnemingen en gedrag zijn”.

Er is niet zoiets als een duurzaam karakter van personen, het leven van een mens is geen samenhangende roman maar ten hoogste een verzameling korte verhalen. Zoals David Hume, de Schotse scepticus schreef: “...dat de rest van de mensheid niets meer is dan een verzameling waarnemingen die elkaar met een onvoorstelbare snelheid opvolgen en die onafgebroken stromen en in beweging zijn”. Voor Hume is individualiteit alleen maar een herhaling van continuïteiten.

Gray zegt hierover: “Wij zijn geprogrammeerd om identiteit in onszelf waar te nemen, terwijl er in feite alleen maar verandering is. Voor de illusie van een zelf hebben wij een harde bedrading”. En de illusie van een blijvende identiteit verschijnt met het vermogen te spreken.

Moraal

Ook het belang van moraal is in ons leven slechts een fictie., stelt Gray. Vooral ingegeven door religie. Maar in de praktijk is moraal een gemak waarvan je je bedient in normale tijden en omstandigheden. Als het er werkelijk om gaat, zegeviert de overlevingsdrang van het individu en heeft moraal niets in te brengen.

Geweld jegens soortgenoten is niet iets specifiek menselijks. Het aantal doden door geweld ligt bij sommige apensoorten hoger dan bij de mens, afgezien van oorlogen uiteraard. Massamoord is een bijwerking van technologische vooruitgang. En geweld wordt ook beslist niet door eenieder afgewezen: George Bernard Shaw zag nazi-Duitsland als de wettige erfgenaam van de Verlichting en beschouwde Rusland als een progressief regime. Hij vond ook dat dit soort regimes het recht had om mensen die in de weg stonden, uit de weg te ruimen. Shaw zag massavernietiging als een alternatief voor gevangenschap! Gill Elliot schrijft: “De schaal van de door de mens gemaakte dood is de centrale moraal en het materiële feit van onze tijd”.

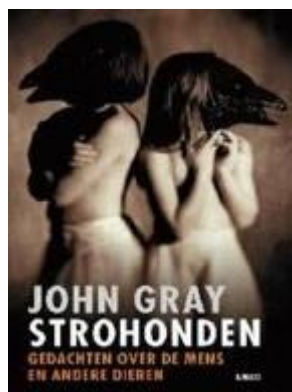
De tragedie heeft volgens Gray niets van doen met moraal maar is ontstaan uit mythen. Net als Homerus geloofde ook Euripides niet dat kennis, goedheid en geluk een en hetzelfde zijn. Morele

dwalingen en tragedies ontstaan niet wanneer de mens de rede niet gebruikt. Rampspoed is niet te voorkomen, tragedies komen voort uit de ontmoeting van de menselijke wil met het lot. De door Socrates, Aristoteles, Plato, Descartes, Spinoza en Marx voor waar gehouden gedachte dat de mens een autonome persoon is, wiens wezen is gelegen in het bewustzijn, is voor Gray een hopeloze fantasie. Het onderuit halen van die fantasie betekent de doodklap voor de moraal. De mens kiest niet bewust voor handelen maar is veel meer een machine of wild dier dan hij denkt te zijn. Als mensen al anders zijn dan dieren, is dat voor een deel omdat hun instincten met elkaar in conflict komen: we zoeken veiligheid maar houden van geweld, we voelen ons aangetrokken tot denken maar vrezen het feit dat denken dingen aan het wankelen brengt. De geschiedenis van de filosofie, stelt Gray, getuigt ervan dat mensen een gave voor zelfbedrog hebben en gedijen in de onwetendheid van hun aard. En moraal is een ziekte die de mens eigen is.

De tijd geeft met de werkelijkheid een weerwoord op de illusies van het humanisme. Op hetzelfde moment dat de wetenschap het mogelijk maakt dat armoede minder wordt en ziekte wordt verlicht, zal zij worden gebruikt om de tirannie te verfijnen en de kunst van het oorlog voeren te vervolmaken.

God(en)

Als de wereld polytheïstisch was gebleven, was de mens niet minder oorlogszuchtig en gewelddadig

geweest dan nu het geval is, maar tenminste waren ons dan al die godsdienstoorlogen bespaard gebleven. Als de wereld polytheïstisch was gebleven, zou er geen communisme of globaal democratisch kapitalisme zijn ontstaan, aldus Gray. Atheïsten die zeggen een seculiere wereld na te streven, hebben het nog steeds over een fenomeen dat wordt gedefinieerd door wat hij ontkent. Zo het atheïsme al een toekomst heeft, kan dat alleen maar in een christelijk reveil. In feite gaan christendom en atheïsme samen ten onder.

Een opmerkelijk verhaal is dat van Eugene Marais die in zijn boek *De ziel van de aap* beschrijft hoe een bavianensoort in tijden van overvloed een zeldzame pluimachtige vrucht nuttigden, waarna ze tekenen van bedwelming vertoonden. Marais: “Het regelmatig gebruik van vergiften met het

doel euforie te veroorzaken – een gevoel van geestelijk welbevinden en geluk – is een universele remedie tegen de pijn van het bewustzijn”. De *homo sapiens* is slechts een voorbijgaande soort die vroeger of later zal uitsterven. Wanneer hij weg is, zal de aarde herstellen en de mens vergeten.

(Schijn)voortgang

Wij denken wel dat de prehistorische mens onvrij en arm was maar de werkelijkheid is een andere. Meer technologische voortgang maakte de mens niet minder arm, het was eerder zo dat door die voortgang veel meer mensen nog steeds arm bleven. De landbouwende mens zou rijker en vrijer zijn dan de jager-verzamelaar maar het tegendeel is waar. Hij werd weliswaar ouder maar moest harder werken en was minder vrij. Telkens wanneer de mens van jagen en verzamelen overschakelde naar landbouw was het groeiende aantal mensen er zowel gevolg als oorzaak van. Landbouw werd onmisbaar doordat de toegenomen bevolking de voorwaarden voor landbouw schiep. Vanaf dat punt was er geen houden meer aan. De geschiedenis, zegt Gray, is een tredmolen, voortbewogen door het stijgend aantal mensen.

Nu in de industriële wereld steeds meer machines de menselijke arbeid overnemen, zijn we onderweg naar een wereld waarin mensen alleen nog maar werken om mensen te verzorgen en te vermaken. De industrialisatie maakt de arbeidersklasse die zij zelf schiep overbodig.

Grow up

Een fascinerend boek, dit *Strohonden*. Dat de mens een dier is en een schromelijke vergissing

begaat als hij zichzelf als het doel van een schepping, de ultieme vorm van de natuur beschouwt, daarover zijn we het gauw eens. En recent onderzoek heeft nog eens duidelijk gemaakt dat de autonoom besluitende mens een fictie is. En ook de opmerkingen inzake moraal zijn me uit het hart gegrepen. En dat de mens roofbouw pleegt op het systeem dat hem in leven moet houden, zal toch ook geen zinnig denkend mens willen ontkennen. Gray prikkelt en daagt uit. Vaak denk je: ja, het klinkt allemaal plausibel maar zoek je niet selectief de zegsliden die jouw denkbelden lijken te onderstrepen? Kun je niet met evenveel gemak andere zegsliden opvoeren die wat meer waarde toekennen aan het vermogen van de mens voortgang te boeken, kennis te vermeerderen, dichterbij de waarheid te komen, moraal te erkennen?

In een interview in de Volkskrant van 20 januari 2009 zegt hij: “Ik verzet me tegen een mythe die wetenschappelijke voortgang koppelt aan maatschappelijke en ethische voortgang. (---) Dé mensheid bestaat niet. Er bestaat alleen een veelvoud aan volkeren en culturen, elk met zijn eigen geschiedenis, zijn mislukkingen en successen, zijn taboes en geloofsartikelen. De maakbaarheidsdenkers van links en rechts miskennen dat pluralisme. Maar ook in de politiek kun je de wereld niet met een universeel geldige blauwdruk bestormen. Ik bied geen alternatieve mythe. Ik zeg alleen: wees voorzichtig, wees bedachtzaam. Word volwassen!”.

John Gray – *Strohonden. Gedachten over mensen en andere dieren*. AMBO pp 182

Het zal je God maar wezen

Atheïsme voor leken verklaard (7b)

JAN VAN DER WERFF (1939 Hilversum) is gepensioneerd omroepmedewerker

Het enige waar het in de natuur op aankomt, is voortplanten of niet voortplanten. De natuur hanteert geen morele maatstaven. Dat kun je betreuren maar het is niet anders. Toch vinden veel

mensen dat er een Ontwerper moet zijn. Als voorbeeld wordt vaak het oog genoemd. Je hebt toch niets aan een beetje oog, of een kwart of een

half oog? Het oog moet volgens deze mensen ontworpen zijn. Het is veel te gecompliceerd om „toevallig” te kunnen ontstaan. Zelfs Charles Darwin kon zich nauwelijks voorstellen hoe het oog zich heeft kunnen vormen.

Het oog is niet ontworpen. Het is ook niet door een wonder ontstaan maar door evolutie. Dat wil zeggen in hele kleine stapjes. Het eerste stapje is

een cel die lichtgevoelig is. Er zijn stoffen die reageren op licht. Die stoffen kunnen in een cel worden gemaakt. Als een dier één zo'n cel heeft kan het zich nog geen beeld vormen van de wereld om zich heen, maar het kan wel het verschil tussen licht en donker waarnemen. Als het plotseling in een schaduw terecht komt, merkt het dat. Het kan betekenen dat er een dier boven hem zwemt dat hem graag zou oppeuzelen. Het diertje maakt dat het wegkomt en is voorlopig gered. Eén zo'n lichtgevoelige cel kan dus voor dat dier al het verschil uitmaken tussen leven en dood. Het heeft dus een voordeel ten opzichte van zijn totaal blinde broertjes en zusjes. Als dieren één lichtgevoelige cel kunnen maken is het maar een klein stapje naar het maken van meer van deze cellen. Op die manier heb je al een lichtgevoelig plekje en dus een groter onderscheid tussen licht en donker. Zo'n dier kan het verschil waarnemen tussen licht, vrij licht, vrij donker en donker. Weer een voordeeltje.

Zo'n lichtgevoelig plekje zal in of vlak onder de huid liggen, want aan lichtgevoelige cellen in bijvoorbeeld je maag heb je niks. Nu is de huid nooit helemaal vlak. Elk dier heeft rondingen, bobbels en kuilen, aan zijn oppervlakte. Als het lichtgevoelige plekje in een hol gedeelte van de huid ligt, kan dit zich verder krommen en ontstaat er een lichtgevoelig kuiltje. Dit is weer een klein stapje, maar wel belangrijk want nu kan het dier al min of meer waarnemen uit welke richting het licht komt. Als het kuiltje dieper wordt, neemt de richtingsgevoeligheid toe. Spieren om het kuiltje kunnen het verschillende kanten opdraaien. Als het kuiltje zich verder kromt ontstaat er een holte met een gat ervoor. Dat gaatje werpt al een beeld van de buitenwereld op de lichtgevoelige cellen in de holte. Dit beeld is nog onscherp maar je kunt nu toch al van een primitief oog spreken. De holte vult zich met een doorzichtige stof (als het ondoorzichtig zou zijn zou dat een nadeel opleveren). Dit geeft stevigheid aan het oog. De holte wordt vervolgens afgesloten met een doorzichtige huid, waardoor het inwendige beschermd wordt. Deze huid kan zich in het midden verdikken: er ontstaat een ooglenzen en daardoor een scherp beeld. Het begint al aardig op ons oog te lijken. Steeds komen er nieuwe, kleine aanpassingen, want de concurrentie past zich ook aan.

Er zijn in de natuur verschillende soorten ogen. De nautilus, een soort poliepslak, heeft een oog zonder lens. De facetogen van insecten zijn niet in een kuiltje maar op een bobbeltje ontstaan. Later

kwamen er verschillende soorten lichtgevoelige cellen die op bepaalde golflengten van het licht reageren: er was kleur. Vissen, reptielen en vogels hebben vaak een veel beter kleuronderscheidingsvermogen dan zoogdieren. Zoogdieren moesten zich in de tijd van de dinosauriërs een beetje gedeisd houden. Daardoor werden veel zoogdieren nachtdieren, zodat ze minder kans liepen opgegeten te worden. Dat is de reden dat veel zoogdiersoorten kleurenblind zijn geworden. De mens heeft voor een zoogdier zeer goede ogen: wij kunnen drie kleuren onderscheiden, maar veel vogels en reptielen vier. De ontwikkeling van het oog is natuurlijk veel ingewikkelder dan wat ik hierboven verteld heb, maar het is duidelijk dat ook een complex orgaan als een oog in kleine stapjes kan evolueren. De ontwikkeling van een lichtgevoelige cel tot een werkend oog heeft miljoenen jaren in beslag genomen. Evolutie kost tijd en die tijd was er in overvloed. Een ontwerper was daarbij niet nodig. Sterker nog: er zitten fouten in ons oog waarvoor iedere ontwerper zich zou moeten schamen.

Als u een elektronische fotocamera zou ontwerpen, hoe zou u dat dan doen? U hebt een donker kastje nodig met aan de voorkant een lens. Die lens moet u iets kunnen verplaatsen zodat u kunt scherpstellen. Een diafragma-instelling is handig om over- of onderbelichting te voorkomen. Foto-elektrische cellen hebt u natuurlijk ook nodig, een geheugen waarin u het beeld opslaat, en verbindingen tussen de fotocellen en het geheugen. Bij het oog vormen de zenuwen de verbinding tussen aan de ene kant de staafjes en kegeltjes die het licht registreren en aan de andere kant de hersenen die daar een samenhangend beeld van maken. Maar, nu komt het, de zenuwen lopen vóór de staafjes en kegeltjes langs! Geen enkele ontwerper zou dat bedacht hebben, en als hij het wel bedacht zou hebben zou hij door zijn baas op staande voet zijn ontslagen. De zenuwen zitten dus het licht in de weg. Dit is in de evolutie aangepast door deze zenuwen heel dun te maken, zodat de lichtgevoelige cellen er zo weinig mogelijk last van hebben. De zenuwen van dit netvlies moeten natuurlijk wel naar buiten om de lichtsignalen door te geven aan de hersenen want anders zie je nog niets. Daarom zit er een gat in het netvlies waardoor de oogzenuw naar buiten kan. Dat gat vormt de zogenaamde blinde vlek. U merkt er niets van omdat uw hersenen u bedriegen, maar in het beeld van uw oog ontbreekt een stukje. Dom ontwerp. *Stupid design.*

Dan zijn er gelovigen die de evolutietheorie verwerpen omdat de evolutie een kwestie is van overleven of doodgaan. Evolutie staat volgens hun gelijk aan het recht van de sterkste. Zij geloven liever dat een goede God alle soorten geschapen heeft.

Evolutie heeft niets te maken met het recht van de sterkste. Dit is een misvatting die voortkomt uit een verkeerd begrip van de term *the survival of the fittest*, het overleven van de best aangepaste. De evolutietheorie beschrijft hoe de soorten zijn ontstaan maar heeft het niet over het recht van de sterkste of welk recht dan ook. De individuen die het best aan de omstandigheden zijn aangepast, de *fittest*, overleven. Zo werkt de evolutie. De evolutietheorie geeft geen moreel oordeel. De misvatting dat *survival of the fittest* hetzelfde is als het recht van de sterkste is door veel mensen misbruikt om onrecht, onderdrukking of discriminatie te rechtvaardigen. Als een haas door zijn snelheid en wendbaarheid aan de tanden van een vos ontsnapt is de haas fitter dan de vos hoewel de vos sterker is.

De dood speelt inderdaad een grote rol in de evolutie. Zo leggen verschillende soorten vissen grote hoeveelheden eitjes, soms wel duizenden tegelijk. Uit die duizenden eitjes komen duizenden visjes, maar van die duizenden visjes worden er maar een paar volwassen. De rest wordt voortijdig opgegeten. De natuur is zeer kwistig met de dood. Dat kun je vervelend vinden maar het resultaat is wel dat er een grote soortenrijkdom bestaat. Miljoenen soorten die elk op hun eigen manier uitstekend functioneren en elk hun eigen schoonheid hebben.

Ik heb het al eerder over de boosaardigheid van God gehad en Hij beperkt zich daarbij niet tot de mensen. Het vrouwtje van een bepaalde soort sluipwesp legt haar eitjes altijd in een bepaalde rups, andere sluipwespen leggen hun eitjes in andere rupsen of in wormen. Zo'n rups is ten dode opgeschreven. De eitjes komen uit en de larven vreten de rups van binnenuit op. De rups kronkelt. Waarom hij kronkelt is na een tijdje niet meer duidelijk. Is het de pijn of zijn het de larven die bewegen? Als de larven genoeg hebben gegeten barst de rups, of wat daarvan over is, open en komen de larven eruit. Waarom schept God een wesp die zo haar eitjes legt? Heeft een voorouder van dat rupsje misschien ook van een appel gesnoept? Het antwoord is dat God geen enkele soort geschapen heeft. Voor Darwin was de sluipwesp een reden om niet meer in een goedertieren Schepper te kunnen geloven.

Als ik zeg dat God slecht is, betekent dat niet dat God echt slecht is. God kan niet slecht zijn omdat Hij niet bestaat. God is alleen slecht als je de consequenties trekt uit de eigenschappen die Hem door zijn aanbidders worden toegeschreven. Een goede God zou nooit de manier van voortplanten van een sluipwesp hebben bedacht. „Dat komt niet door God, want Hij is oneindig goed. Dat komt door de zondeval of door de duivel!” Lazer op! Gebruik uw verstand!

Veel gelovigen blijven intussen de evolutietheorie bestrijden. Als het ene argument weerlegd is, bedenken ze wat anders. En daarna weer wat anders. En als ze niets nieuws meer weten komen ze met een oud argument dat al eerder is weerlegd, zoals het argument dat evolutie in strijd zou zijn met de Tweede Hoofdwet van de thermodynamica. Nee, nou niet weglopen! Zo moeilijk is het heus niet!

De Tweede Hoofdwet kan op verschillende manieren worden gedefinieerd. Een van die definities zegt dat in een gesloten systeem – bijvoorbeeld in een thermoskan – een maximale chaos wordt bereikt. Wat is een maximale chaos? Dat is een toestand die op zoveel mogelijk verschillende manieren kan worden verwezenlijkt. Een voorbeeld: we vullen een thermoskan voor de helft met lauw water. Vervolgens gooien we er een paar ijsblokjes bij, ijsblokjes in de vorm van stekelbaarsjes of kikkertjes. We doen de thermoskan dicht. We hebben nu een gesloten systeem. De volgende dag gaan we kijken wat er gebeurd is met de ijsblokjes en het water. Waarschijnlijk zijn alle ijsblokjes gesmolten en is het water kouder dan het lauwe water dat we er eerst in gegooid hadden. Ook de lucht in de kan heeft dezelfde temperatuur als het water. U had niet anders verwacht. Het is vrij gemakkelijk om water van een bepaalde temperatuur te krijgen: water van verschillende temperatuur bij elkaar gieten, hete stoom door koud water jagen, koud water verwarmen enzovoort. Zo'n toestand van maximale chaos heeft – zoals dat heet – een hoge entropie, want die is op veel manieren te realiseren.

Maar wat onmogelijk is, is het omgekeerde: u doet vrij koud water in de thermoskan, sluit hem af en de volgende dag blijkt het water lauw te zijn geworden en drijven er stekelbaarsjes van ijs in. Deze toestand heeft namelijk een lage entropie – een lage waarschijnlijkheid – en de Tweede Hoofdwet zegt dat een gesloten systeem streeft naar een maximale entropie. Er kunnen niet

spontaan ijsblokjes ontstaan in een gesloten thermoskan, laat staan in de vorm van stekelbaarsjes. Zelfs al zou de thermoskan warmte lekken en een paar dagen in de vrieskou staan, dan nog ontstaan er geen ijsblokjes, hoogstens een laag ijs aan de bovenkant, of, als het maar koud genoeg is, één klomp ijs. Er kunnen dus niet zonder meer ingewikkelde toestanden ontstaan uit een eenvoudige toestand.

„Zie je wel!” roepen de creationisten, „Leven kan niet uit dode materie ontstaan en ingewikkelde levensvormen zoals bijvoorbeeld een torenvalk niet uit simpele levensvormen als bacteriën!” Hoho! De Tweede Hoofdwet geldt voor gesloten systemen en de aarde is geen gesloten systeem. Dat wil niet zeggen dat de Tweede Hoofdwet buiten een thermosfles niet geldig is. Entropie heeft de neiging voortdurend toe te nemen. Neem de hele stofwisseling. Om in leven te blijven moet u eten. Aardappels, gebak met slagroom, karbonades, kiwi's, gevulde koeken, sperziebonen, noem maar op, al dit eten heeft een ingewikkelde samenstelling en heeft dus een lage entropie. Het zal u wel eens opgevallen zijn dat resten van het eten uw lichaam ook weer verlaten. Het heeft dan een hoge entropie: het is poep. Van allerlei spijzen kunt u poep maken, maar het is onmogelijk van poep een sperzieboon te maken. Dus opnieuw zouden de creationisten kunnen roepen: „Zie je wel!” Maar u weet net zo goed als ik dat het doel van eten niet het maken van poep is maar dient om het lichaam energie te geven en gezond te houden. De entropie van het lichaam moet laag worden gehouden, afbraakstoffen moeten weg, nieuwe cellen moeten worden gemaakt. Lage entropie op de ene plaats veroorzaakt hoge entropie op een andere plaats. De sperzieboon verandert gedeeltelijk in poep maar het andere gedeelte wordt gebruikt als

brandstof, en voor herstel en groei van het lichaam. Het ontstaan van leven en het evolueren van ingewikkelde levensvormen als de mens is niet in strijd met de Tweede Hoofdwet. Als dat wel zo was zou uit een bevruchte eicel nooit een volwassen mens kunnen groeien.

Hoe het leven is ontstaan, weten we niet, want niemand was erbij om het waar te nemen, maar wel wordt er aan verschillende universiteiten onderzocht hoe het leven *kán* zijn ontstaan.

Creationisten spreken bij voorkeur niet over de evolutietheorie maar over „darwinisme” alsof het om een of andere sekte gaat. De evolutietheorie is niet één van de theorieën over het ontstaan van de soorten, maar *de* theorie. Biologen en paleontologen kunnen op details van mening verschillen maar allemaal zijn ze ervan overtuigd dat de evolutietheorie juist is. Evolutietheorie is wetenschap. Wetenschap vereist logica en onderzoek, en vooral hard werk. Een goede wetenschappelijke theorie is falsifieerbaar. In theorie is het mogelijk een vondst te doen waaruit zou blijken dat de theorie niet klopt. Als je bijvoorbeeld een fossiel van een hedendaags konijn zou vinden in dezelfde aardlaag als een dinosaurus dan hebben de biologen wat uit te leggen. Zolang deze of soortgelijke vondsten niet gedaan worden is de evolutietheorie de enig juiste theorie.

Bij creationisme of Intelligent Design is er geen sprake van falsifieerbaarheid. Ook zit er geen logica in en hebben de creationisten niets onderzocht. Het gaat daar anders: een religieuze autoriteit laat een scheet wapperen, steekt zijn rechterwijsvinger op en verklaart plechtig „Dit is de Waarheid.” De gelovigen knikken vroom. Evolutietheorie is wetenschap, creationisme is schetenwap.

Jeuk

JAAP VAN DEN BORN (Nijmegen 1951) beidt zijn tijd

'Wat naar; Ik heb Mijn handen net niet vrij
En daar begint dat jeukende gespuis:
Legionair', zei Jezus, 'zou je Mij
Eens stevig willen krabben in Mijn kruis?'

Evil bitch

Moeder Teresa langs de morele maatlat

FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof, bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denk tank Center for Inquiry Low Countries

Moeder Teresa behoorde samen met paus Johannes Paulus II tot de grote tenoren van de strijd tegen de contraceptie. In mijn ogen is dat zo mateloos onvergeeflijk dat het overige (de liefdadigheid) bijna in het niets verzinkt. Als Moeder Teresa een onwetende vrouw was, ligt de schuld bij diegenen die haar hebben misleid. Als ze beseft wat ze deed, is het verschrikkelijk. (Etienne Vermeersch, filosoof)

Mensen die iets aardigs over religie willen zeggen komen bijna altijd op de proppen met het standaardvoorbeeld: Moeder Teresa en haar werk voor de armen in Calcutta. Zelfs atheïsten gebruiken Moeder Teresa als standaardvoorbeeld dat religie heus wel een positieve kant heeft. Ik wil niet ontkennen dat dat inderdaad zo is, maar een kritische reflectie over Moeder Teresa noopt tot het zoeken van een ander voorbeeld.

Moeder Teresa, geboren als Agnes Gonxha Bojaxhiu (1910-1997), was een katholieke zuster en de stichteres van een religieuze orde, de Missionarissen van Naastenliefde. In 2003 werd ze zalig verklaard door Paus Johannes Paulus II. Ze is immens populair onder de Albanese bevolking omdat ze dezelfde nationaliteit deelt. Ze werd geboren in het toenmalige Ottomaanse Rijk (nu Macedonië) en groeide op in een prominent Albanees-katholiek gezin. In 1928 ging ze werken voor de Orde van de zusters van Loreto in Letnice. Door de orde werd ze naar Calcutta in India gezonden om lerares te worden. Zij koos daar de naam Moeder Teresa in verwijzing naar Teresa van Lisieux. In Calcutta zette zij een wereldwijd bekend werk onder armen op, dat zij tot kort voor haar dood leidde. In 1979 ontving zij voor haar werk de Nobelprijs voor de Vrede. Journalist Christopher Hitchens is een van de weinigen die een kritisch onderzoek heeft gedaan naar wat het werk van Moeder Teresa nu eigenlijk inhoudt. Hij maakte daarover de documentaire *Hell's Angel* (1994) – beschikbaar via Youtube –, en publiceerde het boek *The Missionary Position. Mother Teresa in Theory and Practice* (1995). Om te laten zien wat het morele probleem is met Moeder Teresa citeer ik haar eigen woorden uit de rede die zij hield toen ze in 1979 de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst nam:

I think that today peace is threatened by abortion, too, which is a true war, the direct killing of a child by its mother. [...] Today, abortion is the worst evil, and the greatest enemy of peace. [...]

En dit een citaat uit een rede van Moeder Teresa in Knock, Ierland in 1992:

Let us promise Our Lady who loves Ireland so much that we will never allow in this country a single abortion.

De vraag blijft wat zij dan, al dan niet in gods naam, voor de vrede heeft gedaan. In 1994 bezoekt Dr. Fox van het medisch blad *The Lancet* de kliniek in Calcutta. Hij merkt op dat er geen medisch onderzoek gedaan wordt en er nauwelijks medicijnen worden verstrekt. In de kliniek wordt vanuit medisch oogpunt nauwelijks behandeld: geen diagnose, geen pijnstillers. De patiënten zijn er om de lijden en te sterven. En om, in het geheim, gedoopt te worden. Moeder Teresa's missie is om de Vaticaanse positie over seksualiteit uit te dragen: geen abortus, geen

anticonceptiva. Ook is ze er niet op uit armoede te bestrijden of zieke arme mensen medisch te helpen. Die mensen hebben geen keus en komen in een van haar hospitalen terecht, maar veel hebben ze er niet aan. Ze mogen er pijnlijk doodgaan onder toezien oog van de zusters. Toch lopen wereldleiders, dictators voorop, met haar weg. Iedereen wil met moeder Teresa gezien en gefotografeerd worden. Zo staat ze op de foto met de

vrouw van de dictator in Haïti. En met de meesteroplichter Robert Maxwell die haar geld schonk, voordat hij opgepakt en veroordeeld werd wegens grootschalige oplichterij. Het gestolen geld dat Maxwell Moeder Teresa schonk is nooit

terug betaald. Er was een ware wedloop om haar onderscheidingen toe te kennen. Moeder Teresa werd een fenomeen en niemand deed kritisch onderzoek naar haar antecedenten. Hagiografieën zijn er genoeg, kritische geluiden, zoals die van Hitchens en Vermeersch, zeer weinig. Dan zijn er nog de insider verhalen. Verhalen van teleurgestelde zusters. Mary Loudon werkte als vrijwilligster in Calcutta:

My initial impression was of all the photographs and footage I've ever seen of Belsen and places like that, because all the patients had shaved heads. No chairs anywhere, there were just these stretcher beds. They're like First World War stretcher beds. There's no garden, no yard even. No nothing. And I thought: what is this? This is two rooms with fifty to sixty men in one, fifty to sixty women in another. They're dying. They're not being given a great deal of medical care. They're not being given painkillers really beyond aspirin and maybe if you're lucky some Brufen or something, for the sort of pain that goes with terminal cancer and the things they were dying of...

Hitchens merkt hierover op: 'The point is not honest relief of suffering but the promulgation of a cult based on death and suffering and subjection.'

Er is kritiek op onder meer het niet afstaan van vondelingen aan pleeggezinnen, het cultiveren van het miserabilisme, en de achterhaalde standaarden van medische zorg op het vlak van medicatie en opleiding, en het volgen van het pauselijk standpunt in verband met geboortebeperving en abortus is op kritiek onthaald.

Moeder Teresa is geen Artsen zonder Grenzen of het internationale Rode Kruis. De pseudohulp, of in ieder geval minimale hulp die zij aan de armen, zieken en stervenden in Calcutta verleende was geen gedegen medische hulp. Haar doel was niet om leed weg te nemen, maar om via de armen het geloof uit te dragen. De armen waren het middel, niet het doel.

Moeder Teresa werd een levende heilige. Veel celebrities wilden zich maar haar associëren, zodat iets van die zogenaamde heiligheid op hen af kon stralen. Net als bij het communisme was er ook rondom de Moeder Teresa cult een legertje naïeve fellow travelers. Bijna niemand nam de moeite om te luisteren wat ze nu eigenlijk zei, en te kijken wat ze nu eigenlijk deed. Ze nam zonder scrupules geld aan van oplichters en dictators. De medische hulp en zorg die zij en haar nonnen verleenden

was ver onder de maat, maar niemand die zich daar om bekommerde. Het conservatief katholieke gewauwel werd op de koop toegenomen. En dat zij met haar propaganda tegen anticonceptiemiddelen en abortus veel onnodig leed veroorzaakte raakte ondergesneeuwd in de roes die om een ster als Moeder Teresa heen hing. Herman de Dijn, hoogleraar in het katholieke bolwerk – een schande voor de academische wereld – in Leuven, is zo'n naïeve fellow traveler:

Moeder Teresa zag haar roeping niet in het verlenen van gesofisticeerde medische of andere hulp: daar waren en zijn reeds velen mee bezig. De taak van haarzelf en haar ordeleden zag zij hierin gelegen: te tonen dat, zelfs al zijn er nauwelijks middelen voorhanden, zelfs al kan men haast niets meer doen, de menselijke waardigheid kan en moet worden bevestigd. Dat toont zich in heel concrete, eenvoudige daden: zich ontfermen over stervenden, doden van straat oprapen en begraven, zwakzinnigen een minimum aan opvang geven. In het licht van een bepaald ideaal van "bevorderen van levenskwaliteit" is dit alles misschien onbegrijpelijk. Volgens ontelbare bewonderaars van Moeder Teresa gaat het hier echter om uitingen van de hoogste menselijkheid, uitingen die verwijzen naar een bron van kracht en inspiratie die haast niet anders dan religieus van aard kan zijn. ('Moeder Teresa: heilige of schuldige?', verschenen in De Standaard, 18 november 1997

Vraag aan De Dijn: Als jij ernstig ziek bent en je bent arm en je moet kiezen tussen a) behandeling

door Artsen zonder Grenzen, of b) een liefdevolle behandeling van de nonnen van het leed (zie citaat over een ziekenzaal a la Belsen hierboven), wat zou je dan kiezen? De enorme donaties en gelden van prijzen gaven Moeder Teresa genoeg financiële armslag om goede ziekenhuizen en zorg te bekostigen. Het was een bewuste keuze om dat niet te doen. En dat ontfermen over de stervenden betekende vaak het (in het geheim) dopen en bekeren. En

dan die laatste opmerking van De Dijn 'kracht en inspiratie die haast niet anders dan religieus van aard kan zijn.' Leest De Dijn wel eens een krant? Er zijn tientallen NGO's waar vrijwilligers zich inzetten voor een betere wereld, en een groot deel van die organisaties, zoals Artsen zonder Grenzen, NOVIB, UNICEF, Amnesty International, Greenpeace, zijn seculiere organisaties. Alleen lopen die mensen van de seculiere NGO's niet in verkleedkleden en praten ze in klare taal in plaats van het katholieke verhaal van de non.

Een vrouw die willens en wetens humanitaire hulp aan armen en stervenden onthoudt, die abortus wil verbieden, die *alle* anticonceptie wil verbieden, zelfs in een land als India dat gebukt gaat onder de populatiegroei, die zonder scrupules omgaat met

dictators en criminelen, die vol dedain is over de moderne geneeskunde, die jonge vrouwen wijs maakt dat het leven in haar congregatie waardevol is, een vrouw die armoede en lijden verheerlijkt, zo'n vrouw is een *evil bitch*.

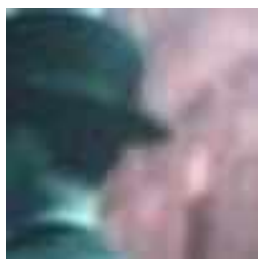
Godsdienst volgens Sisyphus

Een column van **ANTON VAN HOOFF**, voorzitter De Vrije Gedachte

Ben ik heiden geworden door de klassieken of ben ik classicus geworden omdat ik eigenlijk allang heiden was? In elk geval bevestigt de levenslange omgang met de Grieks-Romeinse oudheid me in mijn godvrijheid. Natuurlijk was de antieke wereld vol goden, maar op de religieuze supermarkt kon iedereen naar eigen gading shoppen. En zelfs het bestaan van de godenwinkel mocht in twijfel worden getrokken. Zo'n drieste gedachte kwam ik bij het schrijven aan mijn nieuwe boek, *Athene, leven van een democratie*. Het gaat om een tekst van Kritias. Politiek was deze oom van Plato en volgeling van Sokrates een bedenkelijk figuur. Uiteindelijk sneuvelde hij in 403 vóór onze jaartelling in een gevecht met democraten. Ongetwijfeld was Kritias een veelzijdig man. Hij schreef gedichten, waaronder een beschrijving van Sparta's bestel. Ook maakte hij toneel. Er is flink fragment overgeleverd uit een satyrspel, het luchtige, vierde stuk dat een dag van drie zware tragedies afsloot. De hoofdfiguur is Sisyphus, die de goden bedroog en als straf in de onderwereld eeuwig een rotsblok tegen een helling moest rollen – vandaar ons 'Sisyphusarbeid'. In het fragment legt Sisyphus uit hoe religie is ontstaan. De wettelijke straffen die mensen hadden ingevoerd, beteugelden wel de openlijke misdaden, maar veel mensen knepen de kat in het donker. Toen vond een scherpzinnig man voor mensen de godsvrees uit, opdat er een zekere angst bij de boosdoeners was, ook als ze in het geheim iets doen, zeggen of denken. Om zijn leugenachtige verhaal kracht bij te zetten joeg de uitvinder van de religie de mensen schrik aan met ontzag voor de hemelverschijnselen, zoals donder en bliksem. Zo dus geloof ik dat iemand de stervelingen overreedde om te menen dat er een geslacht van goden bestaat. Natuurlijk is dit niet meer dan een euvele inval van een toneelschurk, maar dat zoiets al in de vijfde eeuw 'denkbaar' was, getuigt van de intellectuele creativiteit van de periode. En weer voel ik me thuis in dit goed heidense gezelschap.

Een redactiestatuut voor De Vrije Gedachte.

VICTOR ONRUST (1950) Amsterdam, werkzaam in de ICT, autodidact met academische opleiding.
onrust.volkskrantblog.nl

Ik ben zo vrij het door de redactie voorgestelde redactiestatuut met de mantel der liefde te verstikken. Een redactiestatuut lijkt me heel nuttig maar het zou

niet door de redactie zelf moeten worden opgesteld maar door een aparte commissie onder verantwoordelijkheid van het bestuur.

En het zou vastgesteld moeten worden door de ledenvergadering. Uiteraard heeft de redactie zitting in die commissie evenals het bestuur. Ik beperk me in dit commentaar tot wat er in zo'n statuut geregeld moet worden, niet hoe het precies geregeld wordt.

De eerste overweging is of de redactie door het bestuur benoemd moet worden of dat de vereniging er toe overgaat om de redactie door de leden te laten verkiezen. Voor dat laatste is veel te zeggen, zeker in een vereniging als DVG waarin het verenigingsorgaan een belangrijker rol speelt dan bij bijvoorbeeld sportverenigingen. De redactie dient dan zelfstandig verantwoording aan de ledenvergadering af te leggen. Het is juist in deze situatie dat een redactiestatuut belangrijk is omdat de verhoudingen tussen vergadering, bestuur en redactie goed moeten worden vastgelegd. In de situatie waarin het bestuur de redactie benoemt is daar minder behoefte aan.

In het huidige tijdperk is het ook van belang om overige verenigings-media in samenhang te reguleren. Websites, fora, blogs, facebook-pagina's, TV programma's (Youtube) waar de discussies en uitingen door de vereniging worden gedaan of waar leden dat in het kader van hun lidmaatschap kunnen doen, dienen ook geredigeerd of gemodereerd te worden. De vraag is of dat door één orgaan, een soort integrale redactie, of door aparte organen moet worden geregeld. Maar in ieder geval zijn er spelregels nodig. Het opstellen van een statuut is een goede aanleiding om dit te bekijken.

Ik ga er verder van uit dat de redactie(s) rechtstreeks door de ledenvergadering gekozen worden. De wijze van kandidaatstelling en van verkiezing kan beter in de statuten en/of het huishoudelijk reglement te worden geregeld. Waarschijnlijk is het ook beter daar vast te leggen of en zo ja hoe er vertegenwoordiging van de diverse organen bij elkaars vergaderingen mogelijk, gewenst of zelfs verplicht is. De afbakening van de verantwoordelijkheid zelf kan voor het grootste deel in het statuut worden geregeld.

Tot deze afbakening behoort bijvoorbeeld de regulering van de toegang van het bestuur tot media voor mededelingen, convocaties en jaarstukken, en omgekeerd de verplichting van het bestuur om daar dan ook gebruik van te maken (en niet op eigen houtje stukken naar de leden te

sturen). Ook de samenhang tussen publicaties in het blad en op het internet dient geregeld. Tevens dient het budget voor de diverse media te worden vastgesteld door de vergadering. Uiteraard aan de hand van voorstellen door de redactie zelf in overleg met het bestuur.

Om al deze bovenstaande redenen lijkt het me beter om te spreken van een redactiestatuut van DVG in plaats van "De Vrijdenker".

Voor wat betreft de inhoudelijke afbakening is het moeilijk daar veel over vast te leggen. In zijn algemeenheid zal een redactie verantwoording af moeten leggen over de relatie tussen de gepubliceerde inhoud en de doelstellingen van de vereniging. In de praktijk zal de redactie daarin veel ruimte gegeven moeten worden.

Tenslotte dienen er bepalingen te komen over de rechten van leden om te publiceren in relatie tot de redactionele rechten van een redactie en het zoveel als mogelijk handhaven van journalistieke maatstaven zoals hoor en wederhoor, kwaliteit van stukken enz. Er dient voorzien te worden in een recht van beroep betreffende geweigerde of anderszins onjuist afgehandelde bijdragen van leden. Het valt aan te raden dit recht te voorzien van een "protestgeld" dat alleen bij toekenning van de klacht wordt teruggestort.

Het lijkt in ieder geval niet nuttig en nodig om het intern functioneren van redacties zelf of de procedurele omgang met het bestuur uitgebreid te reguleren. Als verantwoordelijkheden en verplichtingen duidelijk geformuleerd zijn volgt dat vanzelf.

Naschrift redactie: in vorige editie deelden wij mee geen reacties te hebben ontvangen op ons redactiestatuut. Dat was dus iets te snel. Het is relevant om hier nog te vermelden dat ons redactiestatuut voor publicatie is goedgekeurd door het bestuur. Voorts bemoeit deze redactie zich uitsluitend en alleen met het maandblad en niet met andere media. Voor een protestgeldregeling voelen wij niets, dat brengt onnodige administratieve rompslomp met zich mee en daarvoor ontbreekt nu eenmaal de minimaal vereiste menskracht. Zoals gezegd, wij verzamelen alle binnenkomende commentaren en zullen bij de komende Algemene Leden Vergadering een geamendeerd voorstel ter stemming brengen.

Beledigen

LEON WECKE (1932 Wijchen) is polemoloog verbonden aan het Centrum voor conflictanalyse en –management (CICAM) van de Radbouduniversiteit Nijmegen

In een beschaafde maatschappij mag ik de ander de waarheid zeggen. Mag ik hem zelfs enigszins, maar niet al te erg, beledigen. En juist dat, die ander beledigen, is zo essentieel als we het over onze eigen identiteit hebben. Hoe weten we immers wie we zijn zonder de mogelijkheid te hebben ons met de ander te vergelijken en ons tegen die ander af te zetten. En vanzelfsprekend valt die vergelijking niet in ons nadeel uit.

Vergelijkingsobjecten zijn er genoeg, vijanden plenty en ‘Hebt Uw vijanden lief’ is een spreuk uit een sprookjesboek dat velen van ons allang uit hebben. De *identiteitsfunctie* van kwalijke medemensen is essentieel, evenals de *cohesiebevorderende functie*. Naarmate de ander slechter is en bij voorkeur een gevaar voor mij, des te meer zal hij of zij bijdragen tot cohesie binnen mijn eigen gelederen, geconfronteerd als wij worden met het gevaar van buiten. Om als persoon goed te kunnen functioneren, moeten we weten wie we zijn en daartoe is die ander als vergelijkingsobject onontbeerlijk. De ander beledigen is dan ook een hogere vorm van ik-beleving, van identiteitsbevestiging. Zijn doortrapte slechtheid is een bevestiging van mijn grenzeloze goedheid. Beledigen voorziet dan ook in een algemeen menselijke behoefte. Het is een daad die niet tot straf, maar tot lof en publieke instemming zou moeten leiden. Het is een prijzenswaardig gedrag. Beledigen van de ander zou een verplicht vak moeten zijn, te beginnen bij het basisonderwijs. In mijn tijd noemden we, als leerlingen van de derde klas van de lagere school, de toenmalige van weinig hoofdhaar voorziene onderwijzer met een wat krakend stemgeluid: ‘Kale Hees’. En over juffrouw Koning zongen we: ‘Juffrouw Koning heeft een gat vol honing, ze zegt tegen de kindertjes lik lik lik, oh, wat een lekker gat heb ik’. Toegegeven, het waren nog geen echte beledigingen, maar een begin was er. Waarom zou je niet ons staatshoofd ‘een burgerlijke trut’ mogen noemen of bisschop Eyk een dictatoriale dinosaurus, waaraan de klimaatverandering van de laatste paar miljoen jaar kennelijk voorbij is gegaan? Grief je daar een volk of volksgroep ten diepste mee? Nee toch? Je

levert alleen een eigen bijdrage tot identiteitsbevestiging en een gezond wij-gevoel. Beledigen, goed voor u! Tenzij je van de profeet Mohammed puntje, puntje, puntje zegt, dan is dat andere koek. Maar uitzonderingen bevestigen de regel. De identiteitsfunctie die met beledigen gegeven is, wint aan werkzaamheid als de ander ook nog reageert. En al helemaal als hij of zij dat niet alleen met woorden maar dat ook met rake klappen doet. Een hoogtepunt van eigen identiteitsbeleving wordt bereikt als je je op kosten van de gemeenschap met vele lijfwachten mag omringen. En de allerhoogste vorm is uiteraard voorbehouden aan hen, die, als gevolg van belediging, laster, smaad, woord- en handgemeen, uiteindelijk het loodje leggen. Over blijft dan de martelaar, de meest optimale aanduiding van de eigen identiteit. Bij velen zal het zo ver niet komen. Een beproefde methode om aandacht en aanhang te verwerven is jezelf als slachtoffer van de ander voor te doen, maar niet verder dan verbaal het eigen leven te willen offeren. De ‘grote domme kudde’¹ heeft dat immers niet door en weet de waarheid toch niet te ontdekken. Een citaat uit onbetrouwbare bron - van Hermann Göring tijdens het Neurenberg proces - kan hierbij een leidraad zijn: ‘... *het is altijd een fluitje van een cent om het volk mee te krijgen, of het nu een democratie of een fascistische dictatuur betreft. Stem of geen stem, het volk kan altijd naar de wil van de leiders worden bijgebogen. Dat is gemakkelijk. Het enige wat je te doen hebt is te zeggen dat zij worden aangevallen...*’ De redenering van de populistische belediger is dat de boze buitenwereld, de vijand, de niet-ik en de niet-wij, op je ondergang uit zijn; zij zijn het die beledigen, belasteren en discrimineren. Zij zijn het grote gevaar voor de maatschappij en haar hoge waarden. En dat is iets dat de gevestigde orde als gevolg van eigen verdwazing niet inziet. Bij voldoende gebrek aan kennis bij het klootjesvolk en voldoende medewerking van domme, partijdige en deels manipulerende media, kun je in je slachtofferrol groeien. Maar, zoals gezegd, als je ook nog om enig zelfbehoud geeft, is het niet verstandig de hoogste trap, die van het

martelaarschap, te bereiken. Die 72 maagden gelden immers voor gelovigen van een andere religie en van een wederopstandig in feitelijke zin schijnt de wereldgeschiedenis slechts in één enkel discutabel geval te gewagen. Opsluiten is al voldoende en aangeklaagd worden een veel belovend opstapje naar nog meer publiciteit voor

de aanstaande premier van de eerste raszuivere onderbuikregering van Nederland.

1. Noam Chomsky valt deze term, door rechtspopulisten en conservatieven gebruikt om hun minachting over het volk te verwoorden en er hun heerschappij mee te rechtvaardigen, scherp aan, o.a. in zijn boek *Detering Democracy*. Het laatste hoofdstuk van dit boek is in Nederlandse vertaling beschikbaar op het internet: <http://www.extra-media.nl/chomsky/index.html?macht-en-mening.htm>.

Rob Tielman in het spanningsveld tussen autonomie en humaniteit¹

VINCENT STOLK (1984) Vincent Stolk Historicus, promovendus aan de Universiteit voor Humanistiek. Hij werkt aan het proefschrift: 'Vrijdenkers, humanisme en educatie. 1850-1980'

Voor de meeste opvoeders moet de volgende vraag bekend voorkomen: hoe moet je als overtuigd aanhanger van een levensbeschouwing (godsdienstig of niet-godsdienstig) je kind

opvoeden? Streef je ernaar dat het kind jouw levensbeschouwing, of de waarden die in jouw levensbeschouwing belangrijk zijn, overneemt? Of stimuleer je het kind tot het vormen van zijn eigen levensbeschouwing en ga je uit van zijn autonomie?

Humanisten hebben in de loop van de geschiedenis geprobeerd deze vraag te beantwoorden. Dit heeft een veelheid van mogelijke antwoorden opgeleverd. Voor deze gelegenheid wil ik aan de hand van Rob Tielmans teksten over onderwijs in het boek *Rob Tielman, een begeesterd humanist*², proberen zijn antwoord te geven op de vraag, die hij in 1999 als volgt stelde: 'Hoe kan men enerzijds de menselijke vrijheid willen bevorderen door anderzijds vorming aan hen op te dringen?'

Op dit moment werk ik aan een historisch onderzoek dat zich richt op de bijdrage die vrijdenkers en humanisten hebben geleverd aan pedagogische debatten in de periode 1850-1980. Tielman, ondanks dat hij socioloog is en geen historicus, schreef zelf ook over deze geschiedenis. De ontwikkeling van de openbare school typeert hij als een proces waarin levensbeschouwelijke neutraliteit plaatsmaakte voor pluriformiteit. In de negentiende en vroege

twintigste eeuw was de identiteit van het openbaar onderwijs vooral ondogmatisch, niet-leerstellig christelijk. Dit veranderde na de Tweede Wereldoorlog. Toen deed zich een proces voor waarbij de openbare school omgedoopt werd tot een interlevensbeschouwelijke ontmoetingsplaats. Levensbeschouwelijk pluralisme kenmerkte de Nederlandse democratie en kinderen moesten daar mee leren omgaan op school.

Het humanistische denken over vrijheid en onderwijs ontwikkelde zich volgens Tielman op soortgelijke wijze. Voorlopers van het huidige humanisme in Nederland en leden van de internationale humanistische beweging beschouwden het openbare onderwijs vooral als een *vrij waarvan?* Vrij van leerstelligheid en vrij van godsdienstige indoctrinatie. Na de oorlog hielden humanisten zich meer bezig met de vraag *vrij waartoe?* Het openbaar onderwijs moest een positieve invulling geven aan haar identiteit. Humanisten hebben volgens Tielman een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van gedachten over levensbeschouwelijk pluriform onderwijs.

Nu zijn wel enkele kanttekeningen te plaatsen bij dit historische verhaal. Hier plaats ik er slechts één. De 'voorlopers' van het huidige (naoorlogse) humanisme, die Tielman jammer genoeg niet identificeert, hebben de vraag *vrij waartoe?* wel degelijk een centrale positie toegekend in hun denken over onderwijs. Ze zijn niet blijven hangen in een negativistisch opvoedingsdenken. A.H. Gerhard, een vooraanstaand vrijdenker,

socialist en tevens onderwijzer en schoolhoofd in de decennia rond 1900, gaf een zeer positieve invulling aan het vrijheidsbegrip in opvoeding en onderwijs en was niet de enige in zijn tijd. Bij Gerhard was neutraliteit meer dan niet-godsdienstigheid, namelijk een ondogmatisch pedagogisch uitgangspunt waarbij het kind moest leren zelfstandig en kritisch te denken. Zelfstandigheid, authenticiteit en het vermogen tot redelijk denken waren concreet geformuleerde, positieve opvoedingsdoelen.

Dit komt overeen met hoe humanisten, waaronder Tielman, na de oorlog dachten over opvoeding.

Net als bij Gerhard was een ondogmatisch opvoedingsbeginsel cruciaal. De

humanisten van het

Humanistisch Verbond wilden stellig *geen humanistjes kweken*.

Dat wil zeggen dat het kind indoctrineren met humanistische opvattingen evenzeer werd afgekeurd als het indoctrineren met christelijke dogma's.

Het centrale begrip dat Tielman gebruikt in deze context is

menselijke zelfbeschikking: het recht van ieder individu om zijn

leven op zijn eigen manier in te richten. Dit sluit nauw aan bij de waarde die binnen de naoorlogse humanistische traditie werd toegekend aan de universele mensenrechten. Tielman wilde deze zelfbeschikking echter niet onvoorwaardelijk opvatten. Ieder kind wordt geplaatst in een sociale omgeving en is medeverantwoordelijk voor het welzijn van zijn medemens, van de wereld en van het heelal. Om dat verantwoordelijkheidsbesef te garanderen stelde Tielman grenzen aan de autonomie van het kind. Zo moet de opvoeder

ervoor waken dat de vrije ontwikkeling van het kind uitmondt in het schenden van mensenrechten. In de context van multicultureel onderwijs illustreert Tielman dit met het voorbeeld van intolerantie jegens vrouwen of homoseksuelen, die voorkomt bij onder andere leerlingen van Marokkaanse komaf. Intolerantie beperkt de vrijheid van anderen en mag zeker

door humanistische opvoeders niet getolereerd worden.

Hiermee is in kort tijdsbestek een humanistisch antwoord gegeven op de vraag welke rol vrijheid speelt in het onderwijs. Zoals Tielman zelf in 1999 stelde: 'Vrijheid is niet afwezigheid van dwang, maar zodanige regels dat vrijheid gegarandeerd wordt'.

Dat is een prima boodschap, maar het wil nog niet zeggen dat dit opvoedingsideaal tot tevredenheid van elke humanist zal stemmen. Een belangrijke pijler van Tielmans voorstelling van humanistisch opvoeden is het autonomiebeginsel en dat wijst

vooral nog op een opvoeding vanuit de vraag *vrij waarvan?*

De vraag is hoe humanistisch een opvoeding volgens dat beginsel is. Op één plaats in de gebundelde teksten stelt Tielman ook een ander aspect van humanistische opvoeding aan de orde: 'Het ideaal van de homo universalis is weliswaar niet meer te verwezenlijken, maar een brede ontplooiing blijft een nastrevenswaardig

onderwijsdoel'. Deze nadruk op de algemene vorming van het kind, anders dan de nadruk op zelfbeschikking, is meer conform de klassieke Bildungsbenadering, waarbij individuele en culturele perfectie (humaniteit) als opvoedingsdoelen centraal staan. Misschien zijn de pedagogisch ingestelde humanisten van het Verbond deze humaniteit wel een beetje uit het oog verloren.

Noten

1. Dit is een lichtbewerkte versie van het gelijknamige paper dat is voorgedragen tijdens de boekpresentatie van Bert Gasenbeek en Floris van den Berg (red.) *Rob Tielman. Een begeistert humanist. Teksten van en over Rob Tielman* (Breda 2010) op 7 mei 2010 in de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

2. Zie ook de recensie van Wim Aalten in nummer 7 van jaargang 7 (2010) van dit tijdschrift.

Lezers reageren

De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden brieven niet te plaatsen en bij plaatsing in te korten of er uit te citeren. Scheldwoorden en/of beledigingen ad hominem (spelen op de man i.p.v. op de bal) worden resoluut verwijderd. Plaatsing houdt niet in dat de redactie achter de inhoud staat. De briefschrijver is en blijft te allen tijde verantwoordelijk en/of aansprakelijk voor de inhoud van zijn reactie.

Uit de Bocht.

In De Vrijdenker nr. 7 schreef Enno Nuy: "Kort door de bocht". Voor mij vliegt een vrijdenker, die Wilders aanhangt flink uit de bocht. En wel hierom: Wilders is een fervent aanhanger van de politiek van Israël. Hij zal de buitensporige geweldsdaden van Israël nooit veroordelen. Ook zal hij zich nooit negatief uitlaten over het feit, dat Israël resoluties van de VN over de bezette gebieden gewoon negeert. De hele Israël-politiek is in wezen gebaseerd op het joodse geloof. De Joden die menen een uitverkoren volk te zijn, hebben in het verre verleden ook hun goddelijke pretenties gebruikt als excuus voor grof geweld. Laat er nou helemaal geen Jahweh of God bestaan; althans daar is nog nooit een plausibel argument voor aangedragen. Uit hun godsdienst kwam het christendom voort met alle daarbij bijbehorende mythes van profeten en een messias. Zonder jodendom zou er geen christelijk geloof ontstaan zijn, en zonder christendom geen antisemitisme. Dit antisemitisme (joden als moordenaar van Gods zoon) is zeker een belangrijke -zij het niet de enige- oorzakelijke factor voor de Holocaust geweest. Israëls politiek afwijzen heeft als zodanig nog niets met antisemitisme te maken. Maar Wilders is een ongenueanceerde zionist. Joden en Christenen voelen zich bedreigd door een nieuwe godsdienst, de Islam. De arrogantie en superioriteit van de zogenaamde joods-christelijke cultuur is fnuikend. Katholiek Limburg en extreem katholiek Volendam voelen de bui al hangen; zij voelen zich bedreigd. Zij vormen de hoofdmoot van de aanhang van de eenmanspolitiek van Wilders, die hun kruistocht zal aanvoeren. Maar het is eindeloos kortzichtig en onrechtvaardig om één godsdienst de deur te wijzen terwijl de anderen geen strobbering en niet om islamwashing, dat alleen maar kan leiden tot segregatie en spanningen. Recentelijk maakte ik korte tijd deel uit van groepje vrijdenkers, dat een atheïstische politieke partij wilde opzetten. Ik ben daar acuut mee gestopt toen een van de leden een kritische houding tegenover Israël resoluut bleek af te wijzen, terwijl dit voor mij juist een van de speerpunten van een atheïstische partij zou zijn. Als een vereniging zoals de Vrije Gedachte geheel vrijblijvend en politiek neutraal blijft, dan zal mijn lidmaatschap van korte duur zijn. In elk geval vind ik de tactiek van Victor Onrust en consorten bedenkelijk. Hun verwijt van antisemitisme bij een kritische houding ten aanzien van Israël, vind ik grenzeloos kortzichtig. Daarmee vliegt hij radicaal **uit de bocht**.
Anton Mullink.

Vrijdenkers en Vrijmetselaren.

In De Vrijdenker van april j.l. betoogt onze Voorzitter dat het vrijmetselaarschap voor hem niet is weggelegd. Een maand later gaat Bert Klaver hierop in, wat er toe leidde dat wij als vrijdenkende vrijmetselaren met elkaar in contact kwamen en besloten dat enige toelichting kennelijk gevraagd is. Het resultaat bieden wij hierbij graag aan de Vrijdenker aan. De wereldwijde Vrijmetselarij herbergt een diversiteit aan mensen, die zich in ideëel opzicht in een vertrouwde

omgeving ook controversieel

willen kunnen uitspreken. Het is dan ook niet vreemd dat de Vrijmetselarij zijn ontstaan terugvoert op de vroege 17^e eeuw, toen de Verlichting de West-Europese samenlevingen een nogal beslagen spiegel voorhield. Omdat het gevaarlijk bleek zich openlijk over de veranderende inzichten ten opzichte van kerk, staatsinrichting en wetenschap te uiten, ontmoette men elkaar in besloten gezelschappen die uit overwegingen van veiligheid een zekere ballotage kenden. Engeland liep hierin als gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen enigszins voor op het continent, en zag als eerste in 1717 hoe vier Londense loges tot één Grootloge verenigden. Dit voorbeeld vond elders navolging, zodat we nu wereldwijd Grootloges tegenkomen met overigens verschillende opvattingen t.a.v. de wijze waarop zij de samenleving willen benaderen.

Ook t.a.v. het geloof in een opperwezen, en de positie van de vrouw is dit soms het geval.

Zo schafte de in 1738 al bestaande franse Grootloge in 1877 als eerste de in 1751 door de engelse loges ingevoerde bijbel als referentiekader af, en zag in 1882 ook vrouwen ingewijd worden.

In 1893 leidde dit tot de oprichting van de gemengde Orde Le Droit Humain, en in Engeland in 1905 tot de oprichting van een eerste Grootloge voor vrouwen.

Tot op de dag van vandaag leidt dit tot een tweedeling in de internationale Vrijmetselarij.

Enerzijds onder aanvoering van de Angelsaksische Grootloges in het Verenigd Koninkrijk en de V.S. een Vrijmetselarij die uitsluitend mannen als leden opneemt en nog theïstisch georiënteerd is. Anderzijds onder aanvoering van de liberale Grootloges uit de overwegend Latijnse landen Ordes die ongeacht het geslacht van hun leden en hun geloof, of ongeloof onderlinge banden nastreven.

Wat ondanks dit verschil straks al driehonderd jaar behouden bleef is dat een vrijmetselaarsloge een plaats van samenkomst is, waar mensen over de meest uiteenlopende onderwerpen en zaken van gedachten wisselen zonder dat dit het onderlinge vertrouwen aantast.

De inwijding waartoe in navolging van de oude bouwrijden in principe niet lichtvaardig wordt overgegaan, staat hiervoor in principe borg. Het ritueel refereert aan de bouw van de tempel van Salomo.

Als voorkomend uit de christelijke cultuur is dit begrijpelijk en ook leverde dit bij de verspreiding van de Vrijmetselarij over de aarde geen problemen op voor adepten met afwijkende culturele achtergronden. Dit zou ook niet in overeenstemming met het maçonnieke gedachtegoed van een vreedzaam samenleven in verscheidenheid. Van land tot land kennen de inwijdingsrituelen verschillen, maar grotendeels verlopen zij identiek wat de deelnemers waar ook ter wereld een herkenning, en een gevoel van saamhorigheid oplevert.

Vrijmetselaren zijn niet alleen lid van een loge als plaatselijke vereniging, maar ook van een landelijke Orde van Vrijmetselaren. De Nederlandse Orde is evenals de ertoe

behorende loges een goedgekeurde bij de KvK ingeschreven vereniging met de doelstelling een gemeenschappelijk middelpunt te zijn voor de beoefening van een levenskunst die streeft naar de veelzijdige en harmonische ontwikkeling van de samenleving, en daarbij uitgaande van het vertrouwen in een de mens en de mensheid voortstuwende wereldorde. Een ultimo 1999 doorgevoerde tekstwijziging die internationaal meer gebruikelijk is, leverde voor de Nederlandse Orde vervolgens als doelstelling op dat de vrijmetselaar een persoonlijke verantwoordelijkheid aanvaardt ten opzichte van de wereld, in het licht van een hoog beginsel, symbolisch aangeduid als “Opperbouwmeester des Heelals”.

Deze tekstwijziging was binnen de Orde jarenlang omstreden, omdat een meerderheid der leden lang van mening was dat de maçonnieke symboliek zich tot het ritueel dient te beperken en dat een doelstelling niet symbolisch geduid behoeft te worden.

De duidelijke toename van het aantal ongelovige en atheïstische vrijmetselaren bewijst overigens dat deze Opperbouwmeester overwegend niet aan enigerlei godsvoorstelling gebonden is. Elke vrijmetselaar kan de symbolen die in de vrijmetselarij gebruikt worden naar eigen inzicht interpreteren. Zo kan de Opperbouwmeester van het Heelal in de ogen van een atheïst diens eigen geweten of brein zijn. Hij werkt in de Loge tenslotte aan zijn eigen persoonlijke vorming. Hoe dit op de buitenstaander overkomt zal er dus wel van afhangen met welke vrijmetselaar hij in gesprek is.

Dat een Vrijdenker zich kritisch opstelt tegenover een hem onbekende Vrijmetselarij is begrijpelijk.

Een kritische opstelling heeft De Vrije Gedachte ook jarenlang t.o.v. het Humanistisch Verbond te zien gegeven. Maar desondanks zijn vormen van samenwerking ontstaan en niet in de laatste plaats omdat leden van toen nog de Dageraad ook lid waren van het Humanistisch Verbond. De onderstaande atheïstische vrijmetselaren zien als leden van de Vrije Gedachte een vergelijkbare ontwikkeling aan de hedendaagse horizon opdagen.

Bert Klaver en Louis van Koert.

Anton Constandselezing

Dap Hartmann, door De Vrije Gedachte uitgenodigd op 18 september in Utrecht de Anton Constandselezing te houden, had weliswaar de geschiedenis geraadpleegd om zijn *Vrijheid van denken, spreken en handelen* handen en voeten te geven, maar besteedde geen aandacht aan de ontwikkelingen in het Duitsland in de dertiger jaren van de vorige eeuw.

Zou Hartmann zijn standpunt – vrijheid van meningsuiting moet schier onbeperkt zijn, want ik hoor liever welke denkbeelden er leven in onze maatschappij dan dat ik die denkbeelden uit de illegaliteit moet opvissen – projecteren op het Duitsland ten tijde van de opkomst van de nazi's, dan zou hij daar niet zo'n liberaal standpunt over innemen. Dat hij niet aan Hitler-Duitsland refereerde, is des te

verwonderlijker, omdat hij zijn gehoor in Utrecht in zijn lezing zelf een sleutel aanbood om de ware betekenis van bepaalde politieke en maatschappelijke uitspraken te doorgronden. Vervang bij de xenofob Wilders (mijn voorbeeld, RvO) de door hem te pas en te onpas de wereld in geslingerde term *moslims* door het woord *joden* en de kwalificaties die hij gebruikt – *deporteren; criminelen; ik lust ze rauw; allochtonen mogen trouwen en samenwonen, alleen niet in Nederland; we moeten de tsunami van islamitisering stoppen*, enz., enz. - en zijn uitlatingen komen in een griezelig daglicht te staan.

De knettergekke leider van de PVV is tot nog toe zonder voorbehoud in staat gesteld zijn wervend woord te gebruiken. Het volk dat genoeg heeft van 'al die zakkenvullers' blijkt daar gevoelig voor en zijn aanhang begint grote vormen aan te nemen. Het is dan ook hoogste tijd om je af te vragen of Wilders z'n gang moet kunnen blijven gaan met zijn agitatie-propaganda tegen moslims, of dat het zin heeft de rechtszaak te steunen waarbij de vraag wordt opgeworpen of een politicus een bevolkingsgroep voortdurend en onbeschaamd mag beledigen en in de hoek van *Untermenschen* mag drijven.

Hartmann sprak in zijn Constandselezing over filters in het geschreven woord. De (geschreven) media hebben een soort censurerende zeef, zei hij, waardoor in ingezonden stukken geen al te rare uitlatingen worden geventileerd. Maar het omgekeerde gebeurt ook. Onze 'kwaliteitskranten' (NRC-Handelsblad en Volkskrant), bang als ze zijn na het verschijnsel-Fortuyn opnieuw de boot te missen, leken na het bezoek van Wilders aan Amerika te zijn ingehuurd om een propagandaslag te leveren. Pagina's vol werden er geschreven. Waarover? Zelf kwamen ze tot de conclusie dat er uit het waterstofperoxydehoofd nauwelijks opmerkelijke uitspraken opgetekend konden worden. Niks zeef, publiciteit!

Het is dom om Wilders' retoriek af te doen met de kwalificatie dat het allemaal wel losloopt en dat hij het voorlopig toch niet voor het zeggen krijgt. In veel landen was dat ook de heersende mening voordat Hitler c.s. via democratische(!) verkiezingen een meerderheid in het parlement verwierven.

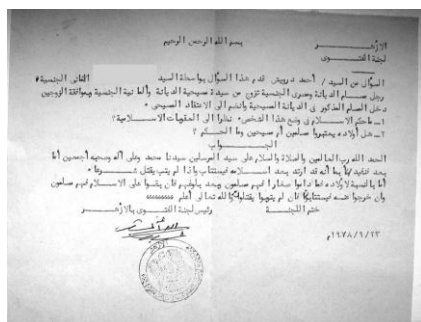
Ik geef toe dat het moeilijk is om het moment te bepalen waarop verwerpelijke denkbeelden nog in een liberaal klimaat geventileerd moeten kunnen worden en wanneer niet. Maar gezien de aanhang die Wilders inmiddels heeft gescoord, lijkt het mij de hoogste tijd om diens kretologie niet alleen meer met een glimlach en een schouderophalen aan te horen. Of moeten we maar zeggen dat dit nu eenmaal de consequentie is van democratische verkiezingen? Dat het tegelijk hoog tijd wordt dat politieke partijen de handschoen opnemen die Wilders hen al zo vaak heeft toegeworpen, is een andere zaak. En dan mét gebruikmaking van de vrijheid van denken, spreken en handelen.

Rob van Otterloo

Fatwa

JAN BONTJE (Rotterdam 1947) is o.a. columnist; was in de jaren 1970 lid van de redactie van 'De Vrije Gedachte' en is sinds 2007 redacteur van De Vrijdenker. Autodidact.

*Een fatwa is een dringend advies van een islamitische theologische en juridische expert over een afzonderlijke belangrijke kwestie. Een fatwa hoeft niet per definitie als een vonnis opgevat te worden en is dan ook niet per se bindend, maar in de praktijk wordt dit zowel door voor- als tegenstanders van de islamitische rechtspraak vaak wel zo begrepen en ervaren*¹

Doorgaans wordt een *fatwa* (Arabisch فتوى) uitgegeven op verzoek van een meervoud *fatwa*'s) uitgegeven op verzoek van een regering, een groep of individu of een rechter, om uitkomst te bieden in zaken waar de *fiqh*, de islamitische juridische jurisprudentie, geen uitkomst biedt. Een *fatwa* moet aan een aantal eisen voldoen om rechtsgeldig te zijn. Het begrip rechtsgeldig is in de islam niet hetzelfde als in onze seculiere rechtspraak, maar reikt (letterlijk) oneindig veel verder: de moslim is volgens de leer immers onderworpen aan door allah gegeven wetten die de door mensen ingestelde burgerlijke (statelijke) wetgeving overstijgen. De islam dringt diep door tot in de poriën van de maatschappij en het individu, en verwerpt de *trias politica* (scheiding der machten) wat de botsing (onverenigbaarheid?) tussen (orthodoxe variaties van) islam en democratie verklaart. Een *fatwa* moet in de allereerste plaats altijd ondersteund worden met bewijs afkomstig uit de *koran* of de *ahadith*, waarop geen *naskh* is toegepast. *Ahadith* (meervoud van *hadith* (حديث)) lett. 'dat wat verteld wordt') zijn volgens de islam de overleveringen over de uitspraken en het doen en laten van de profeet Mohammed. Via deze overleveringen kent men, zo luidt althans de leer, de *soenna* = 'de manier van de profeet'. Voor de overgrote meerderheid van de moslims of islamieten vormen de *ahadith* een belangrijke

aanvulling op de koran. Als kritische vrijdenker vraag ik me dan af: Had allah de koran dan niet meteen kant-en-klaar kunnen doorgeven? Was de aartsengel Gabriël (Arabisch لربج Djibriel) soms zo eigenzinnig dat hij bij het overbrengen zijn eigen interpretaties toevoegde die later tot misverstanden zouden leiden? Of was er sprake van een communicatiestoornis waardoor Gabriël sommige teksten verkeerd overbracht en Mohammed ze verkeerd begreep? Of was Mohammed zo in de bonen dat hij de boodschap

verkeerd interpreteerde? Kon allah dat allemaal niet voorkomen of althans meteen herstellen i.p.v. eeuwen te wachten met alle ellende van dien? Kon allah niet voorzien dat er stront aan de knikker zou komen? Of is allah wellicht toch niet zo alwetend als wordt beweerd? Of schept allah er juist een satanisch genoeg in om zijn volgelingen tegen elkaar en tegen ongelovigen op te zetten? Een mogelijke verklaring voor allah's weifelachtigheid enerzijds (en alleen door de joodse en christelijke god geëvenaarde) ongehoorde wreedheid anderzijds, is wellicht het feit dat hij de voortzetting is van de pre-islamitische maangod *Hubal* van de polytheïstische Mekkanen (inwoners van Mekka.) En nog iets: wie bepaalde of bepaalt eigenlijk wat 'juist' is als het om de (vaak mondelinge) overleveringen gaat? Geldt ook hier wellicht het recht van de slimste of sterkste zoals op de Concilies van de Roomkatholieke Kerk waar het in de Middeleeuwen soms tot handgemeen kwam? Wat heeft dat dan nog met 'waarheid' te maken? En zelfs als het in overeenstemming met 'de manier van de profeet' is, hoe kun je die middeleeuwse woestijnsgewoonten dan in godsnaam naleven in een 21ste-eeuwse wereld vol (per definitie seculiere) wetenschap en inmiddels

verontwikkelde techniek? De gapende en steeds wijder wordende kloof tussen de orthodoxe Leer en de werkelijkheid zorgt dan ook voor enorme individuele spanningen en collectieve (al dan niet theologische of als theologie vermomde) conflicten.² *Naskh* is de opheffing door allah (ﷻ) himself van een bepaalde uitspraak van deze maangod zelf (via zijn engel - lett. 'boodschapper - Gabriël via de profeet Mohammed natuurlijk, dat spreekt) in de koran en evt. de vervanging door een andere en naar men beweert wel juiste uitspraak. Volgens islamgeleerden zou allah dat een aantal keren hebben gedaan: een boek uit de 11de eeuw spreekt van niet minder dan 239 ingetrokken passages, terwijl auteurs in de 20ste eeuw spreken over een aantal tussen 10 en 15. Hoeveel keer ook correct is, ik vraag me toch in alle ernst af wat in godsnaam de alwetendheid of de voorzienigheid van allah waard is, als hij het zelf ook niet altijd weet... Geen wonder dat zijn volgelingen elkaar, net als dat bij de christenen en joden al eeuwen het geval is (en wel vanaf het moment dat hun al dan niet historische godsdienststichters voor het eerst hun mond hierover open deden), theologisch of, heel alledaags, met allerlei creatieve vormen van geweld, in de haren vliegen. Wie moet je in godsnaam geloven als ze allemaal met evenveel overtuigingskracht en met een beroep op het heilige boek beweren de eeuwige en goddelijke waarheid in pacht te hebben?

Om een *fatwa* te mogen uitvaardigen moet bewezen zijn dat de persoon of instantie die hem uitsprekt 'kennis van zaken' heeft en 'oprecht van aard' is. Nogal wiesdes zou je zeggen, maar wie controleert deze controleurs van de waarheid? Als er één ding (uiteraard) ontbreekt in de islam is dat immers het recht om (de grondslagen van) die godsdienst in twijfel te trekken... De *fatwa* moet bovendien geen uiting van individueel opportunisme zijn en mag geen politieke bijbedoeling(en) hebben. Uit de hierna volgende voorbeelden blijkt hoe moeilijk het is aan deze twee eisen te voldoen. Tot slot moet de *fatwa* geschikt zijn om toe te passen in de huidige wereld. Omdat de wereld nu eenmaal in meerderheid (nog?) niet islamitisch is en veel moslims in een (nog?) niet-islamitische d.w.z. gemengde of zelfs open samenleving leven, moet de *fatwa* daar rekening mee houden. Dat is dan misschien geen individueel opportunisme, maar wel een collectief theologisch opportunisme van de bovenste plank. En dat mag dan weer wel van allah?

Voorbeelden

Om het politieke opportunisme van *fatwa's* te illustreren geef ik een aantal voorbeelden. Een van de bekendste *fatwa's* is ongetwijfeld het doodvonnis tegen Salman Rushdie (Mumbai

[Bombay], India, 1947), uitgevaardigd door de Iraanse ayatollah Khomeini (1902-1989) op 14 februari 1989 vanwege Rushdie's boek *De*

Duivelsverzen (verschenen in 1988, nota bene een roman, dus

fictie). Of de dood van Khomeini zo kort na het uitvaardigen van het doodvonnis een correctieve daad van allah was, heb ik helaas niet kunnen achterhalen.

In februari 2006 benadrukte het Iraanse persbureau IRNA dat de *fatwa* voor eeuwig zou blijven gelden. Andere berichten duid(d)en erop dat de *fatwa* zou zijn ingetrokken. Zo meldt Cynthia Freeland (docent filosofie aan de Universiteit van Houston) in haar boek '*maar is het kunst? een inleiding in de kunsttheorie*' uit 2001 (vertaald in het Nederlands in 2004) dat 'die [*fatwa*] nu is opgeheven'.³ Hoe het ook zij: deze *fatwa* is een modelvoorbeeld van een zeer ernstig delict tegen de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: oproepen tot het vermoorden van een medemens omdat hij anders denkt.

Vrijheid van meningsuiting is per definitie onmogelijk in religies en godsdiensten, daar deze uitgaan van door god(en) gegeven waarheden. Censuur is dus inherent aan religie en godsdienst. Een *fatwa* gaat echter verder dan censuur. '*De fatwa tegen Rushdie (die nu is opgeheven) is betreurenswaardig, maar hij moet niet worden begrepen als gewoon een wreder equivalent van de westerse censuur van het vrije woord. De bedreiging strekte zich uit, over nationale grenzen en instellingen heen, en was een weerspiegeling van de unieke aard en de reikwijdte van de islamitische wet (zoals die door bepaalde mullahs wordt geïnterpreteerd).*'⁴

Een andere *fatwa*, veel minder bekend maar daarom niet minder ingrijpend, is die welke door Abu Abdullah al-Rashid al-Baghdadi, een van de leiders van al Qaeda⁵, werd uitgestort over het hoofd van de Zweedse doctor in de kunstgeschiedenis en van 1997 tot 2003 professor aan de Hogeschool voor de kunst in Bergen (Noorwegen), tevens cartoonist, Lars Vilks (Helsingborg, Zweden, 1946), omdat hij Mohammed beledigd zou hebben in zijn satirische

cartoons. Islam en cartoons, satire, humor, ironie, kritiek, gaan heel moeilijk samen...

Na de terroristische aanslagen in Londen op 7 juli 2005 verklaarde de Pakistaanse soennitische raad 'Jammat-e-Ahle Sunnat' dat niet iedere aanslag per definitie verenigbaar is met de islam. Om gewicht aan deze uitspraak te geven werd dat gedaan in de vorm van een *fatwa*. Dat opent ogenschijnlijk perspectieven, maar... zijn er dan ook aanslagen (let wel: we hebben het over terreuraanslagen op burgers, onder wie vrouwen en kinderen) die wél verenigbaar zijn met de islam? Op deze wijze dekt men zich kennelijk naar alle kanten in. Zo lust ik er nog wel een paar.

Op 26 oktober 2005 gaf een raad van Somalische moslimgeestelijken een *fatwa* uit over vrouwenbesnijdenis. Deze Afrikaanse, *pre-islamitische*, gewoonte wordt daarin als onislamitisch bestempeld. Sjeik Nur Barud Gurhan, voorzitter van de raad, stelde zelfs dat de besnijdenis van een vrouw qua ernst van de misdaad te vergelijken is met moord. Deze sjeik zou meer invloed moeten hebben, verzucht ik dan, want er zijn islamitische geestelijken die de vrouwenbesnijdenis niet slechts goedkeuren, maar zelfs verplicht stellen.

Conclusie

De islam is niet de monolithische eenheid die pro en contra er vaak van maken. Ook is de islam geen 'politieke ideologie' zoals door islambashers wordt beweerd. Wel maken islamieten en islamitische instellingen en leiders waar het hen uitkomt gebruik van politieke methoden om hun invloed te vergroten, zoals christelijke en joodse equivalenten ook doen. Het wachten (of juist: actief stimuleren?) is op de religieuze breekijzers (kunstenaars, schrijvers, hervormers, dissidenten, ketters, afvalligen) om de gespletenheid van de

islam te vergroten en zo (delen van) de islam voor te bereiden op een (nieuwe) islamitische Verlichting. Vrijdenkers kunnen en zullen dat vermoedelijk toejuichen, maar hebben daarnaast uiteraard hun eigen optiek: het ontmaskeren van de islam als vrijheidbeknottend geloof(stelsel). Binnen de theologische 'logica' van die diverse en heterogene islam zijn *fatwa's* een geijkt middel om een oordeel of veroordeling uit te spreken over wat men daar ervaart als heikele zaken. Het is echter glashelder dat *fatwa's* niet in een seculiere open samenleving thuishoren en nooit ofte nimmer geaccepteerd of getolereerd mogen worden. Godsdienst en recht dienen losgekoppeld te zijn van elkaar.

Noten

1. (bij deze omschrijving heb ik onder meer gebruik gemaakt van Wikipedia)
2. In zijn artikel *Allah bestaat niet!* (De Vrijdenker Jrg. 41, nummer 7, september 2010) heeft Marcel Klein daar heel zinnige dingen over gezegd.
3. Cynthia Freeland: *maar is het kunst? een inleiding in de kunsttheorie*, Uitg. Prometheus, Amsterdam, 2004 (Nederlandse vertaling, oorspr. Amerikaanse uitgave 2001)
4. dito, blz. 82. Of de *fatwa* inderdaad is opgeheven, is op zijn minst onderhevig aan twijfel...
5. *Steeds meer stemmen gaan op die beweren dat al Qaeda - القاعدة in het Arabisch (al-Qā'idah), letterlijk: de basis of het fundament - als zodanig (d.w.z. als organisatie) niet bestaat maar dat het een door de Amerikaanse geheime diensten uit budgettaire overwegingen uitgevonden containerbegrip is om er alle werkelijke of vermeende groepen islamitische extremisten mee aan te duiden om zo het gevaar (dat zonder die overdrijving al erg en groot genoeg is!) nog groter voor te stellen dan het in werkelijkheid is. Dit zou dan een hedendaags modelvoorbeeld zijn van (oorlogs)propaganda.*

De vrienden van Gerard van het Reve

HANS LOUIS KOEKOEK (Rotterdam 1935) filmer en schrijver, publiceerde onder meer *Ongelovige verhalen*; zie ook www.hanskoekoek.nl

Recent werd ik uitgenodigd om de opening van de Reve-tentoonstelling in de Amsterdamse Openbare Bibliotheek bij te wonen. Hoofdpersonen aanwezig waren: de vroegere vrienden van Gerard, te weten Teigetje en Woelrat.

Algemeen bekend is de seksuele voorkeur van de volksschrijver. Het was dan ook niet verwonderlijk dat er tamelijk veel homofiele mannen aanwezig waren. Soms kon je ze meteen aan het typische hoogtimbre stemgeluid herkennen, was dat niet het geval dan lieten ze ongedwongen blijken hoe ze in elkaar staken. Een aantal had de middelbare leeftijd ruimschoots overschreden en vertelde in een gesprek, dat steeds weer spontaan ontstond, dat ze een half mensenleven lang of meer een vriend hadden gehad, die helaas was overleden.

Overall stonden groepjes mannen te converseren en hoewel de toon licht en luchtig was, hadden de gesprekken, zover ik ze kon volgen, meer inhoud dan men in het algemeen bij dergelijke gelegenheden mag verwachten. Op een bepaald moment werd ik bij hun gesprekken betrokken en merkte hun nieuwsgierigheid naar de persoon die ik ben. Als het te acuut werd liet ik los dat ik een simpel denkende heteroseksueel ben. Ze aanvaarden het als een handicap waarmee valt te leven. Humor is hen niet vreemd. Terwijl ik mij tijdens de drukte van de receptie terugtrok en met een glaasje wijn een totaalindruk van het gebeuren probeerde in te schalen, dacht ik terug aan een artikel dat in een paar kranten had gestaan en waarin gewag werd gemaakt van een demonstratie tegen homohaat. Homo's blijken in ons land zo af en toe in elkaar geslagen te worden. Daar begreep ik, zeker op dat moment, geen zier van. Deze mannen waren meer 'Heer en Mens' dan ik gewoonlijk elders aantref.

Terwijl ik daar het geheel observeerde kwam een van de mannen uit het groepje waar ik kort ervoor nog deel van had uitgemaakt me ophalen met de woorden: "Kom er toch bij staan man, er gebeurt je niks." Hij keek me vorsend en olijk aan.

Terug in het groepje kwam een dame met onder haar heerlijkheden een serveerblad ons van nieuwe alcoholische genoegens voorzien. Ik merkte al snel dat deze mensen geen lieden van de blauwe knoop waren. De vooral witte wijn stroomde er vlot in en de gesprekken werden allengs amicaler en intenser. Op een gegeven moment dorst ik te vragen of ze ooit ergens belaagd waren door homohaters. Hun antwoorden waren als je je in het publiek normaal gedroeg, en daar hoorde hand-in-hand-lopen ook bij, kon je nauwelijks problemen verwachten. Ging je elkaar publiekelijk zoenen, ja dan kon je moeilijkheden creëren.

"Ja maar," probeerde ik uit te lokken, "die gay-boottochten door de Amsterdamse grachten. Die mannen in mini-slipjes die allerlei obscene bewegingen en weinig aan de fantasie overlatende handgebaren maken, dat gaat mij te ver."

"Ons ook," was het laconieke antwoord. "Dat is rapalje, schorremorrie!" riep iemand in het gezelschap.

"Dat meent u?" vroeg ik aan degene die dat uitte.

"Absoluut, daar wordt intern over gesproken. Daar zijn we zeker niet gelukkig mee."

"Dus jullie zijn niet beledigd als ik in een column voor 'De Vrijdenker' schrijf dat die nauwelijks geklede mensen, die schunnige suggestieve bewegingen maken richting publiek en televisiecamera's, door veel homoseksuelen als nadelig voor de beeldvorming worden beschouwd?"

"Schrijf jij dat maar rustig op. Het moet gedacht en gezegd kunnen worden. Daar is het merendeel van ons het wel over eens."

Er was niemand die hem tegensprak. - Waarvan bij deze akte.

BOEKENBEURS, Utrecht, 30 oktober

Op 30 oktober organiseren vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en het Humanistisch Archief een feestelijke **presentatie van recente publicaties** van de beide organisaties. Ook wordt voor de derde keer de **Vrijdenkersscriptieprijs** toegekend (een tweejaarlijkse prijs), waarvoor dit jaar acht scripties zijn ingediend.

Muzikale omlijsting door troubadour Joop Visser

Waar: Universiteit voor Humanistiek, Kromme Nieuwegracht 29, Utrecht.

Wanneer: 30 oktober, van 13.00 tot 17 uur.

Kosten: boekenbal gratis; de filosofische wandeling vooraf: 10 euro.

Op het programma (wijzigingen voorbehouden):

De Egoïst Max Stirner van Hans Jansen, over de negentiende-eeuwse Duitse filosoof en vrijdenker Max Stirner. Sprekers: **WIDUKIND DE RIDDER** (historicus, VU Brussel) en **HANS JANSEN**.

Geleefde Brieven. Prometheus van filosoof en vrijdenker **Floris van den Berg**, een Bildungsroman tegen de achtergrond van het academische Leiden en het zinnenprikkende Kyoto. Bespreking door **WIM AALTEN**, schrijver van *Motorrijden zonder god* (Aspekt, 2008).

J.P. van Praag. Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten ; daarin kernteksten van Jaap van Praag (1911–1981), die lange tijd de huisfilosoof en leidende figuur was binnen het Humanistisch Verbond en de humanistische beweging. Bespreking door van Praag-kenner **PIETER EDELMAN**.

Uitreiking scriptieprijs 2010, door juryvoorzitter Bert Gasenbeek.

Raadsman, heeft u nog raad? van geestelijk raadsman bij Defensie, Erwin Kamp. Het boek geeft een authentiek en openhartig beeld van het werk van deze humanistisch geestelijk verzorger bij het Korps Mariniers. Geestelijk raadsman **ERWIN KAMP** leest voor.

Rob Tielman, een begeesterd humanist, onder redactie van Bert Gasenbeek en Floris van den Berg, een bloemlezing aangevuld met artikelen over Tielman als bestuurder, en over de hoofdthema's in zijn werk: humanisme, emancipatie en individuele zelfbeschikking. Ingeleid door **BERT BOELAARS**, journalist)

Dagvoorzitter: Dick Metselaar

Nadere informatie over de beurs: Floris van den Berg, email: florisvandenbergh@dds.nl

Voorafgaand aan de boekenbeurs : Vrijdenkerswandeling door Utrecht v.a. 12 uur

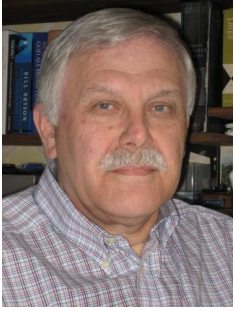
Een rondleiding door de binnenstad langs plekken die een rol hebben gespeeld in het debat tussen wetenschap en religie. Gids: Jules Brabers (historicus en archivaris van het Humanistisch Archief). Startpunt: Universiteit voor Humanistiek.

Aanvang 12.00 uur. Duur: ca. één uur. **Kosten** €10 per deelnemer (zie boven).

Maximaal aantal deelnemers: 20. Deelname op volgorde van inschrijving. Vol is vol.

Aanmelden voor wandeling via Ruth Bijl van Duijvenbode (030-2390172), maandag en donderdagochtend; of via email: RBVD@uvh.nl

Zo maar wat vrije gedachten

GERHARD ELFERINK (1943, Twente) voormalig farmaceut, thans o.a. bestuurslid De Vrije Gedachte

Godsdienst is dodelijk voor uw realiteitszin en brengt u en anderen rondom u ernstige psychische schade toe.

Hoe van het stempel

‘godgelovige’ af te komen?

Leden van kerkgenootschappen die zich willen laten uitschrijven, moeten zich daartoe tot hun eigen kerkgenootschap wenden, in eerste instantie de plaatselijke parochie of gemeente. De kerkgenootschappen, althans die welke daarbij zijn aangesloten (de Rooms-katholieke en enkele andere katholieke en protestantse Kerken), zijn wettelijk verplicht dit verzoek tot uitschrijving door te geven aan de Stichting Interkerkelijke Ledenadministratie (SILA) in Bennekom, die vervolgens de betreffende Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens inschakelt om de z.g. SILA-afnemersindicatie (SILA stip) uit de persoonsregistratie te verwijderen. Daarmee is dan de uitschrijving voltooid. Om helemaal zeker te zijn, is het verstandig na enige tijd bij de gemeentelijke burgerlijke stand te informeren of de eigen persoonsregistratie nog een ‘SILA stip’ bevat.

Beledigen

“Beledigen is iemand uitsluitend voor je eigen plezier te schande maken. Je geeft duidelijk blijk de ander weinig waard te vinden. Mensen beleven genoeg aan het beledigen van anderen, omdat het hun eigen ‘superioriteit’ bevestigt. En wie die bevestiging over iemands rug heen zoekt, vraagt om wraak.” Aristoteles (384-322 v.o.j.)

Gemaskerd

Ik begrijp niet goed waarom een mogelijk verbod op de boerka of niqaab altijd uitsluitend en alleen aan religie, in het bijzonder de Islam, moet worden gekoppeld en aan het vrouwonderdrukkend karakter van dergelijk kledingsstukken. Waarom niet een verbod in veel algemener zin? Het moet gewoon verboden zijn zich vermomd in de openbare ruimte te begeven. Punt uit! Religieus, of hoe dan ook gemotiveerd, doet niet ter zake. Het is gewoon verboden! Met een paar uitzonderingen per jaar, zoals met carnaval e.d.

Geachte politieke leider,

Alom klinkt in de maatschappij de roep om visionaire politiek en politici. Wij vrijdenkers, sinds 1856 georganiseerd in vereniging De Vrije Gedachte (voorheen De Dageraad), houden ons permanent met visies bezig. Vrijdenken is radicaal anticonformistisch. Het stopt niet bij de vraagstelling: dit en dat gaat niet helemaal goed. Kunnen wij er geen cosmetische verbeteringen in aanbrengen? Dat laatste doet het vrijdenken natuurlijk ook wel, maar het vrijdenken gaat tevens verder, veel verder. Het vrijdenken ‘waagt’ de vraag te stellen of dit of dat concept wel goed is. Moeten wij niet een radicaal andere weg in slaan? Dat doet het vrijdenken over het godsdienstige wereldbeeld, maar ook over de economie, het openbare bestuur en noem verder maar op. Al het menselijk handelen staat voor een vrijdenker voortdurend voor verbetering ter discussie. Het komt er op cruciale momenten niet op aan om maatschappelijk hier en daar wat in de marges te rommelen. Door kleinschalig hier en daar wat wijzigingen en nuances in bestaande denkpatronen aan te brengen. Het komt er op dergelijke momenten op aan zich als opgave te stellen paradigma’s te veranderen, denkkaders te verplaatsen en cesuren te bewerkstelligen. Kortom, het grotere werk.

Om ook een bijdrage te leveren aan de noodzakelijke andere visies op mens en samenleving, heb ik de digitale versie van mijn ideeënbundel *Sprokkelhout* meegezonden. Aan welke bundel ik nog het volgende toevoeg: Het kapitalisme is een systeem dat de arbeider dwingt zijn arbeid als een waar op de arbeidsmarkt aan te bieden. Dit betekent dat arbeid in het kapitalistische systeem functioneert als een waar. Een waar is een voorwerp, maar kan ook een ‘dienst’ zijn, die een of andere menselijke behoefte bevredigt. Een waar is enerzijds een zaak die nut afwerpt (gebruikswaarde) en anderzijds een zaak die op een markt geruild kan worden (ruilwaarde). Arbeid die wordt aangeboden voldoet aan deze kenmerken van waarde. Arbeid heeft enerzijds gebruikswaarde, want arbeid werpt nut af aangezien het tot productie van waren leidt. Arbeid heeft anderzijds ook ruilwaarde omdat het tegen loon kan worden verkregen. De ondernemer

die arbeid tegen loon heeft verworven, kan haar aanwenden. En dit aanwenden van de waar 'arbeid' brengt nieuwe waarden voort, welke nieuwe waarden in het bezit zijn van degene die arbeid verworven heeft. De ondernemer. Hij kan de waren verkopen en de opbrengst opstrijken. Het verschil tussen het uitbetaalde loon en de opbrengst van de geproduceerde waar - de meerwaarde - is voor de ondernemer. Hij kan de waar 'arbeid' als gebruikswaarde aanwenden, hoewel hij haar slechts als ruilwaarde hoeft te belonen. Deze 'uitbuiting' wordt doorgaans maatschappelijk niet als onrecht gezien, aangezien de ondernemer de tot waar verworven 'arbeid' wel degelijk beloond. En in veel gevallen ook nog volgens maatschappelijk aanvaarde normen, zoals minimum- of CAO-loon. De vraag is alleen of dat wel zo is? Is menselijke arbeid niet meer dan 'waar'?

Sinds de dagen van Marx en Engels is er in onze maatschappij één zaak drastisch veranderd. We zijn een democratie geworden! Althans op papier, aangezien met name het bedrijfsleven zich nog steeds aan interne democratische regels en besluitvorming heeft weten te onttrekken. Eén van de blinde vlekken in onze maatschappij.

Hét kenmerk van een democratie is het: 'one man, one vote'-principe. M.a.w., alle mensen zijn gelijkwaardig. Alle mensen zijn elkaars gelijke. En dat principe geldt natuurlijk ook voor de hedendaagse ondernemer! Derhalve dient dit principe ook consequenties te hebben voor het kapitalistische systeem. Kan er in een democratie nog wel menselijke arbeid als ruilwaarde worden ingekocht om die vervolgens als gebruikswaarde aan te wenden, zonder dat bij dat laatste de menselijke arbeidleveranciers een stem in het kapittel wordt gegeven? Of erger nog, ze als jojo's te misbruiken. Is hun arbeid nodig, dan hebben zij hun diensten maar aan te bieden. Gaat het wat minder, dan onmiddellijk eruit!

Een ondernemer mag dan in zijn metier misschien wel de meerdere zijn van zijn arbeidleveranciers (wat overigens lang niet altijd het geval is, omdat met arbeid vaak ook kennis binnenkomt), als mens zijn zij in een democratie zonder uitzondering zijn gelijken. Van de klassieke baas-knecht, baas-ondergeschikte, baas-personeel verhoudingen kan in een democratie geen sprake meer zijn. Net zo min er in een democratie iemand 'in dienst van' behoort te zijn. De onderlinge verhouding in een naar democratisch model omgevormd(e) onderneming of instituut, dient er een te zijn van leidinggevende tot zijn

medewerkers, of beter nog, er een tussen compagnons. En kun je je compagnons onkundig dan wel afzijdig houden van de opbrengst van hun arbeid (het ongelijke weten)? Ik denk het niet. Willen wij van een volwassen democratie kunnen spreken, dan dienen ook de regels van de democratie in de economie te gelden. Anders blijven we maar een soort van 'vrijtijds-democratie'. Dat zal een heel andere kijk op de factor Arbeid met zich meebrengen. Evenals op de bestuursstructuur van ondernemingen en instituten. Het huidige advies- en inspraakrecht zal tot medebeslissingsrecht moeten evolueren.

De rechtse medemens

Het probleem met rechtse mensen is dat zij in meer of mindere mate niet deugen. Bij een rechts denkend mens verschuilt zich achter allerlei ideologische prietpraat niets anders dan een door en door inhalig persoon. Een dergelijk mensentype gunt in het diepst van zijn wezen andere, in het bijzonder vreemde, mensen niets. Voor zichzelf is niets te gek of teveel. Voor anderen alles. Hun grootste obsessie is dan ook - ze zijn er als de dood voor - dat anderen van hun belastingcenten vreten, daarbij gemakshalve negerend dat er in een enigszins georganiseerde staat altijd anderen zijn die hun inkomen uit belastingopbrengsten verkrijgen. Ambtenaren, bijvoorbeeld. Of kamerleden (zelfs die van de PVV, VVD en CDA) en ministers. Het staathoofd en haar uitgebreide familie, en ga zo maar door. Die hele vermaledijde staat maar afschaffen, zou een optie zijn. Maar waar blijf je dan met je nationalistische onderbuikgevoelens? Een dilemma. Zoals altijd geldt ook hier weer: wie de schoen past, trekke hem aan!

Handlanger

Voor Wilders is het een obsessie dat tal van moslimlanden zijn oogappel, de zionistische entiteit Israël, niet erkennen. Sommigen van hen willen die entiteit in haar huidige vorm zelfs van de kaart vegen. Dergelijke staten kunnen in de ogen van Wilders niet deugen. Eigenlijk deugen alle inwoners van die landen niet. Sterker nog, alle moslims deugen niet! Zij moeten overal ter wereld met harde hand worden bestreden, in de eerste plaats in Nederland.

Maar nog meer dan een rechts politicus die met zijn privé beweging, de PVV, Nederland van vreemde smetten vrij wil houden, is Wilders een fanatieke uitdrager van de cynische draai die zijn ultrarechtse zionistische vrienden aan het

Israëliisch/Palestijnse conflict willen geven in de hoop de ultieme zionistische droom te verwezenlijken: al het land te bezitten tussen Jordaan en Middellandse Zee.

Het conflict vindt in die leugenachtige verdraaiing aller feiten niet zijn oorsprong in verdrijving, landroof, moord en doodslag de niet-joodse Palestijnen aangedaan, maar in de vermeende machtsstrijd op leven en dood tussen het vrije, verlichte joods-christelijke Westen en de in de duistere Middeleeuwen levende islamitische fanatici die de vreselijke sharia-wetgeving universeel willen maken (zo zij daar in de verste verten toe in staat zouden zijn!), met het dappere zionistische staatje in de frontlinie als het enige lichtpuntje in een pikdonkere regio.

Christelijke Palestijnen of die van een andere gezindte worden in dit schaamteloze verzinzel uiteraard geheel genegeerd. Palestijnen zijn allemaal moslims. Punt uit. Hoe lang laat de westerse opinie zich aangaande de Palestijnen nog van alles en nog wat op de mouw spelden?

Oproep aan alle Friese, Twentse, Limburgse en andere regionale en plaatselijke groeperingen.

Dien al die Hollanders (en hun allochtone sympathisanten), die hun eigen streektaal (het ABN: Alles Beheersend 'Nederlands') als het summum van alle in Nederland gesproken talen zien, en dit navelstaren zelfs grondwettelijk willen vastleggen(!), van repliek door voortaan in uw eigen regio in alles alleen nog de eigen moedertaal te gebruiken. Dat menig ABN-aanbidder er dan amper iets van kan begrijpen is zijn eigen schuld. Had hij maar moeten inburgeren door in de eerste plaats de streektaal van zijn woongebied te leren spreken. Zo telt mijn geboortestreek Twente inmiddels al voor het merendeel inwoners die het Twents niet machtig zijn. Terwijl het spreken van meerdere talen toch best te doen is. De mens heeft het in zich. Ik zelf heb mij bijvoorbeeld, naast mijn moedertaal het Twents, ook het ABN eigen gemaakt. Wat heet eigen gemaakt? Sterker nog. Alles in het onderwijs was, en is nog steeds, op het uitheemse Hoog Hollands toegespitst. Ik heb noch in het lager noch in het voortgezet onderwijs ook maar een moment taalonderwijs in mijn eigen moedertaal gehad. Over alles overheersend gesproken!

FLORIS VAN DEN BERG

Anger management voor moslims

Waarom is er zoveel respect en begrip voor de dreiging met geweld wanneer iemand zegt korans te gaan verbranden? Als ik een boek koop, mag ik er mee doen wat ik wil: ik mag het lezen, uitlenen, onder een wiebelende tafel plaatsen, op koninginnedag voor 10 cent verkopen, bij het oud papier dumpen, of in de open haard stoken. En het maakt niks uit wat voor een boek het is, of het nu de Da Vinci Code, de bijbel of de koran is. Echter, Moslims hebben over het algemeen een korter lontje als het over hun geloof of hun sprookjesboek gaat dan anderen. Moslims eisen respect voor hun geloof en hun boek. Dat eisen doen ze door dreigen met geweld. En dat werkt. Een groot koor klinkt op dat de dominee bezweert zijn stapel korans niet in de hens te steken om de lieve vrede niet te verstoren. Het is een koor dat aanmaant tot zelfcensuur. Maar, wanneer je de vrijheid van expressie hoog wilt houden, zul je moeten accepteren dat mensen dingen doen waar je zelf niet zo gecharmeerd van bent. Er zijn moslims die als ze horen dat iemand van plan is een koran te verbranden, zelf ontbranden in een gewelddadige haatexplosie. In plaats van om te trachten moslims niet op de lange tenen te trappen, zou het niet beter zijn wanneer moslims eens een cursus anger management doen?

JAN BONTJE

Boekverbrandingen

"Das war ein vorspiel nur, dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man am ende auch menschen"
Heinrich Heine 1820 (Het was slechts voor voorspel / daar waar men boeken verbrandt, verbrandt men op het eind ook mensen.) Het gaat niet om het juridische haarkloven of men individueel wel of niet het recht heeft zijn eigendommen te verbranden (we gaan er vanuit dat men de boeken rechtmatig in bezit heeft en niet gestolen van islamieten?) (dat recht heeft men) maar om een uitgesproken politieke wandaad in de context van het historische gegeven dat massale politieke boekverbrandingen voorbode zijn van ergere dingen. Uiteraard mag dit niet betekenen dat men moet buigen voor islamitische dreigementen, want die zijn net zo boosaardig als boekverbrandingen.

De dichter Heine voorzag haarscherp dat het als politieke daad massaal verbranden van boeken uiteindelijk leidt tot het verbranden van mensen. Wat in zijn cultureel hoogontwikkelde Duitsland iets meer dan een eeuw later dan ook daadwerkelijk is gebeurd.